

**КЛЕПАНИ “КАЗАНИ” І ДВОЛЕЗІ СОКИРИ:
ЩОДО ВИТОКІВ РЕЛІГІЙНИХ УЯВЛЕНЬ НА ЗАХОДІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ
В ПІЗНІЙ ПЕРІОД ЕПОХИ БРОНЗИ**

Однією з найменш досліджених ділянок життя давньої людини продовжує залишатись сфера її релігії і світосприймання. Археологія рідко коли вдається до аналізу, а тим більше, поясненню таких речей. Мабуть через те, що тут слід вийти за межі добре знаної і, як нам здається, добре “утрамбованої” численними матеріальними артефактами території до сусідньої території не матеріального, де панують незнані (а, якщо й знані через видиме сприйняття предметів, то – не зовсім зрозумілі) вже нам нині закони **релігійного культу й ритуалу**.

Саме до знахідок, які в минулому могли бути задіяні під час виконання релігійних обрядів на заході Українського Лісостепу й зараховуємо дві категорії речей: перша – клепані мідні посудини, за якими в науковій літературі закріпилась назва “казани” (хоча ніхто не довів їх ужиткове призначення); і друга – металеві дволезі сокири. Виходячи із традиційного археологічного сприйняття, здавалось-би, який може бути між ними зв’язок? Однак, як спробуємо показати нижче, і ці, й інші подібні за символізмом речі, порізну можна лише датувати, а от спробувати відтворити їх глибинне семантичне навантаження можливо лише в комплексному й системному їх аналізові. Нижчеподана праця, в якій зроблено спробу хоча б у загальних рисах висвітлити цю проблему, побудована за таким принципом: спершу – опис речей, потім їх аналіз і, на завершення, інтерпретація.

* * *

О П И С

1. Клепані “казани”

1.1. смт Антоніні Антонінського району Хмельницької області. Опис металевої клепаної посудини з даної місцевості подано у міжвоєнний період [Antoniewicz, 1934, s. 191–196]. Посудина, яку назвали казаном, має струнку тюльпаноподібну форму, широке горло і плавно відігнуті назовні вінця (рис. 1). На краях вінець розміщені два симетрично розташованих округлих вушка. Нижня частина тіла “казана” сильно завужена і переходить у широкий конічної форми пустотілий піддон. Посудина змонтована з чотирьох мідних блях прямокутної форми, які по верхньому і нижньому краях міцно склепані між собою за допомогою заклепок. Висота “казана” 30,07 см, діаметр бочків 24,01 см, діаметр пустотілого піддону 14,01 см, висота вушок, які підносяться над краєм вінець, 4,02 см (Львівський державний Історичний музей, фонди археології, інв. № 39792; старі інв. номери: 2280, 11–2391, 1596) [Бандрівський, 1994, с. 114–115, рис. 45].

1.2. Поділля. В точно не означеній подільській місцевості (можливо, в котромусь з тутешніх трьох сіл, які носять назву “Поділля”) напередодні І-ої Світової війни виявлено металеву клепану посудину, яка була вивезена за межі України і зараз знаходиться у Варшавському археологічному музеї (інформацію і перші зарисовки “казана” з Поділля, зокрема, деталі його орнаментатії автор отримав від Вп. п. проф. Лариси Крушельницької, яка зарисувала цю посудину ще на початку 1990-х років). Нещодавно технічна характеристика “казана” з Поділля і певні роздуми з приводу його датування з’явилися на шпальтах зарубіжного видання [Węgrzynowicz, 2001, s. 31–46].

Посудина має вишукану тюльпаноподібну форму, невисоке горло і легко розхилені назовні вінця, до яких прикріплені два вертикальних вушка, які виступають понад край. Нижня половина корпусу “казана” завужена і плавно переходить у пустотілий піддон, який має конічну форму. Верхня частина плічок, горло і вінця прикрашені багатим і різноманітним за формою врізним орнаментом (рис. 2). Подільський “казан” виготовлений з листової міді, яка

становить в ньому 99,75 % [Węgrzynowicz, 2001, s. 33–34] і склепаний з п'яти прямокутних блях, які на поздовжніх краях скріплені між собою заклепками. Висота “казана” з Поділля 71,4 см (а з вушками 80,4 см), діаметр бочків 56,9 см, діаметр вінець 50 см, вага 14 кг [Węgrzynowicz, 2001, s. 35, рис. 4].

2. Дволезі сокири

2.1. Щетківський скарб (виявлений до I-ої Світової війни в кол. Єлизаветградському повіті на Південному Побужжі в одній з балок, яка носить назву Щеткова; сьогодні Кіровоградська область України). До скарбу входило 6 бронзових дволезих сокир. Сокири широкі, плоскі, з невиділеною втулкою (рис. 3). Довжина виробів 15,7–17,5 см, максимальна висота півкруглого леза приблизно від 7,2 см до 8,2 см, довжина в районі наскрізної (овальної в плані) втулки близько 2,0 см [Tallgren, 1926, fig. 95; Черних, 1976, с. 105–106, рис. 46, АН.767, табл. XXX, 1; Черняков, 1985, с. 102, рис. 49, 7–12].

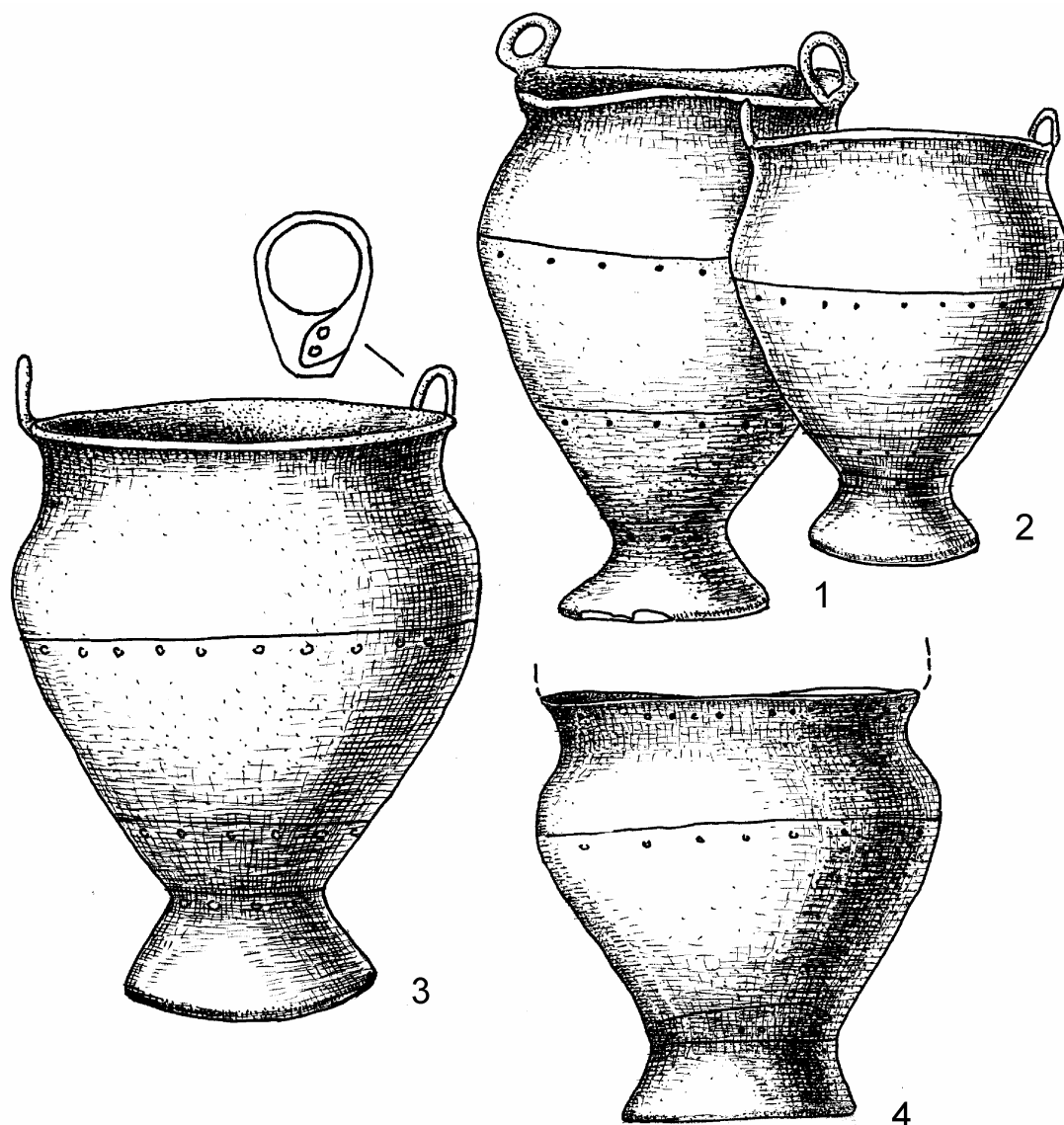

Рис. 1. Клепані “казани” з території сабатинівсько-білогрудівського кола: 1 – Тараша; 2 – Антоніни [Бочкарев, 1972]; 3 – Одеська область; 4 – Антоніни

Fig. 1. Riveted “pot’s” from the area of Sabatynivka-Bilohrudivka culture: 1 – Tarascha; 2 – Antoniny [Бочкарев, 1972]; 3 – Odessa region; 4 – Antoniny

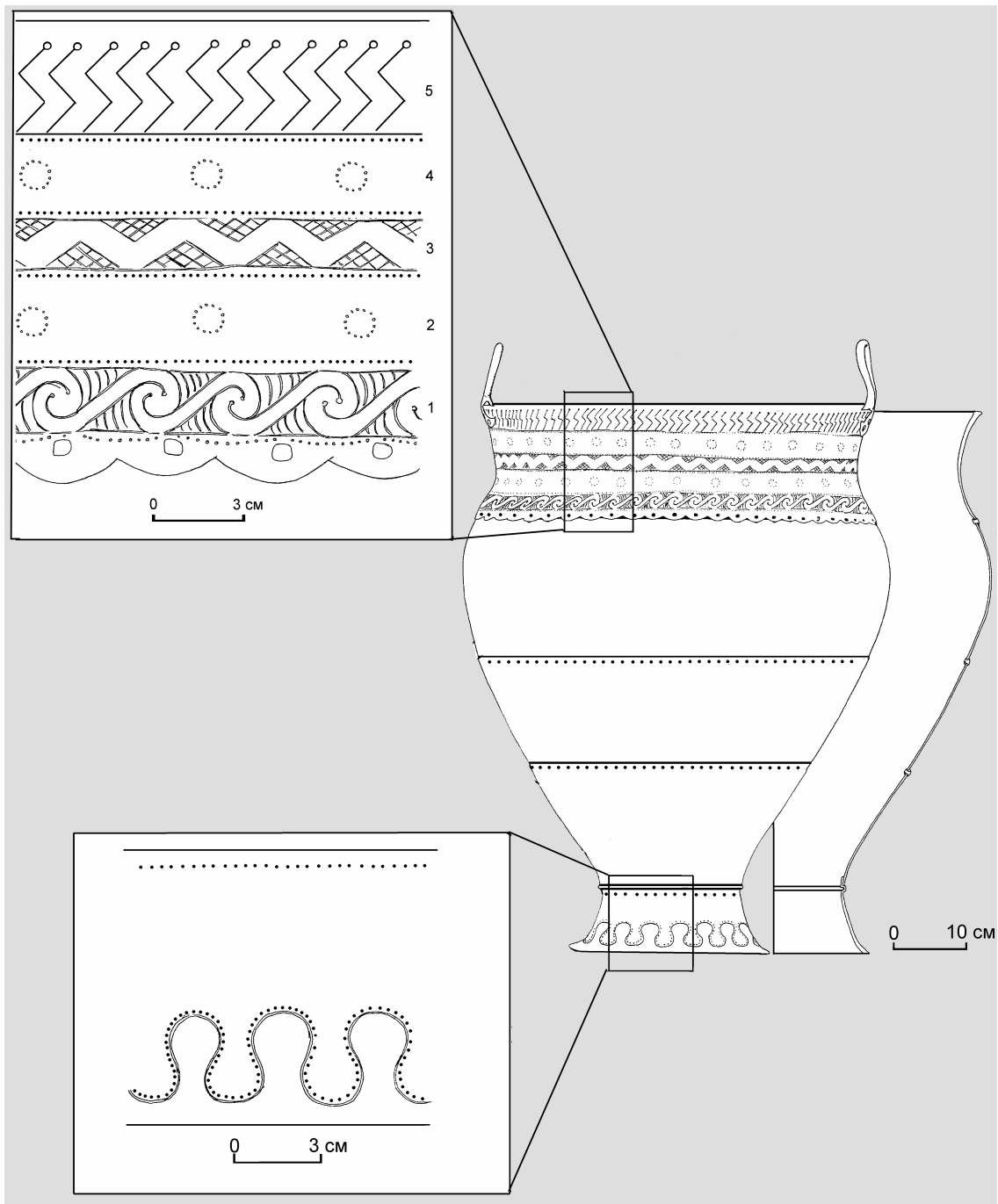

Рис. 2. Клепаній “казан” з Поділля [Венгжинович, 2001]
 Fig. 2. Riveted “pot” from Podillia region [Венгжинович, 2001]

2.2. Козорезівський скарб (виявлений на р. Інгул – лівій притоці степової ділянки Південного Бугу, Миколаївська область України). До складу скарбу входило дві бронзових сокири. Перша з них – вузька масивна дволеза сокира з виступаючою втулкою. Довжина сокири близько 20,02 см, висота леза приблизно до 5,3 см, діаметр виступаючої назовні частини втулки до 4,0 см. Друга сокира – широка, плоска з невиділеною втулкою, одно з лез гофроване. Довжина цього екземпляру близько 19 см, висота ріжучої кромки леза до 8,0 см, висота виробу в середній частині (в районі наскрізного отвору) близько 4,0 см (рис. 3; 4). Обидві сокири,

разом з іншими речами скарбу були опубліковані Н. Мурзакевичем (1853), а опісля А. Тальгреном [1926, фігура 97] та І. Черняковим [1985, с. 102, рис. 49,3].

АНАЛІЗ

1. Клепані “казани”.

На сьогоднішній день із степової і лісостепової частин Східної Європи, а в основному – з Українського Причорномор’я, відомо понад 20 металевих клепаних посудин, які мають схожу форму із екземплярами з Антонін і Поділля. Найближчою до останніх є “казан” з Таращі (Правобережжя Середнього Придніпров’я), а також ще один подібний виріб із Домашок Утівського району Куйбишевської області, на що свого часу було звернено увагу [Antoniewicz, 1934, s. 193; Бочкарев, 1972, с. 65, рис. 2, 1, 3, 8].

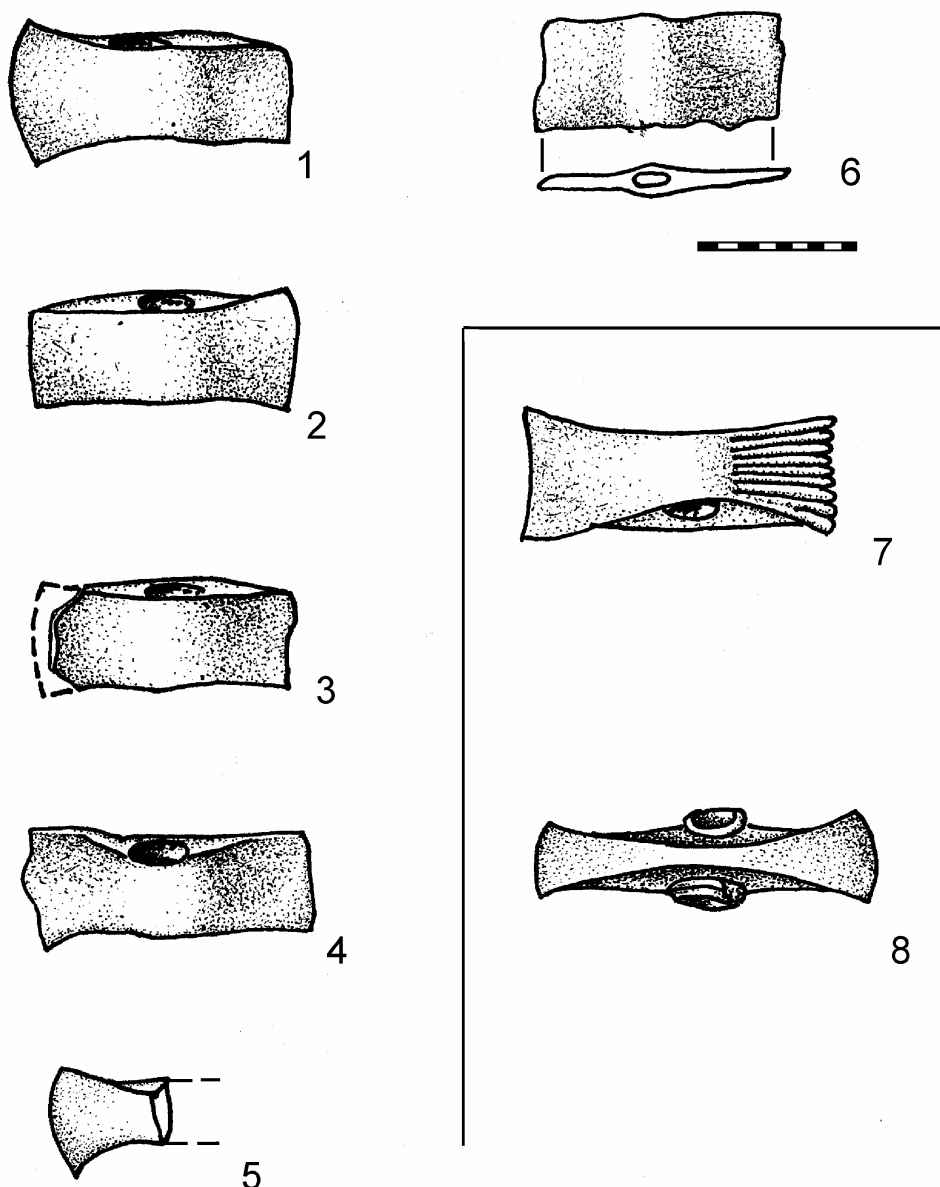

Рис. 3. Бронзові дволезі сокири з території України [Черняков, 1985]: 1–6 – Щетківський скарб; 7–8 – Козорезівський скарб
Fig. 3. Bronze two-edged axes from the territory of Ukraine [Черняков, 1985]. 1–6 – Schetkivsk'kyj hoard; 7–8 – hoard from Kozoreziv

Винятковість “казана” з Поділля в тому, що: по-перше, він найбільший з усіх відомих і опублікованих на сьогодні посудин такого типу; по-друге, екземпляр з Поділля не має собі рівних і щодо різноманітності й густоти орнаменту, який нанесений на його поверхню. Тому дивно, що до цього часу ця унікальна знахідка із заходу Українського Лісостепу не привернула до себе увагу протоісториків та істориків мистецтва.

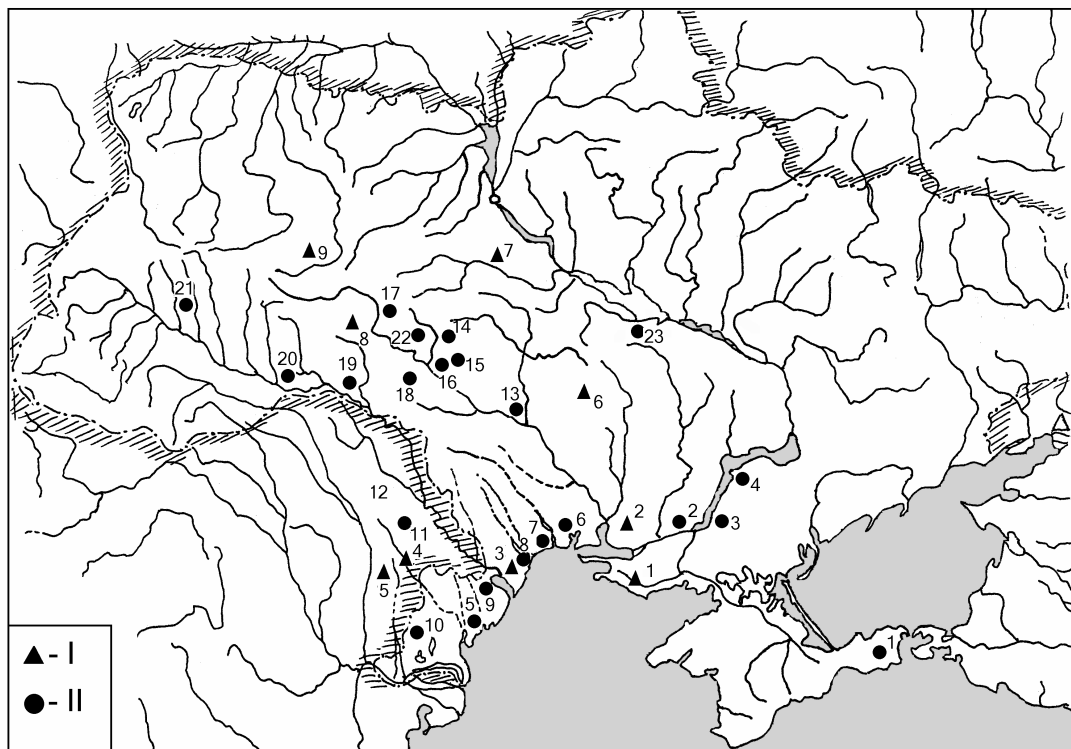

Рис. 4. Схема взаємного розміщення зольників і клепаних “казанів” сабатинівсько-білогрудівського кола. I – зольники сабатинівської культури: 1 – Кірове; 2 – Зміївка; 3 – Каїри; 4 – Ушкалка; 5 – Новоселиця; 6 – Анатольівка; 7 – Воронівка; 8 – Сухий Лиман; 9 – Красна Коса; 10 – Болград; 11 – Гура-Галбена; 12 – Ниспорени; 13 – Сабатинівка; II – зольники білогрудівської культури: 14 – Собківка; 15 – Кочержинці; 16 – Попудня; 17 – Вінниця; 18 – Краснополька; 19 – Могилев-Подільський; 20 – Кам’янець-Подільський; 21 – Жуків; 22 – Гайсин; 23 – Андрусівка. II – клепані “казани” сабатинівсько-білогрудівського кола: 1 – Михайлівна, Асканія Нова; 2 – Дикий Сад; 3 – Одеська область; 4,5 – Мошешти; 6 – Новопавлівка; 7 – Тараща; 8 – Поділля [Бочкарев, 1972]; 9 – Антоніні

Fig. 4. Scheme of localization of ashmounds and riveted “pots” of Sabatynivka-Bilohrudiv circle. I – ashmounds of Sabatynivka culture 1 – Kirove; 2 – Zmiivka; 3 – Kairy; 4 – Ushkalka; 5 – Novoselytsia; 6 – Anatol’ivka; 7 – Voronivka; 8 – Sukhyi Lyman; 9 – Krasna Kosa; 10 – Bolhrad; 11 – Hura-Halbena; 12 – Nysporeny; 13 – Sabatynivka; II – ashmounds of Bilohrudiv culture: 14 – Sobkivka; 15 – Kocherzhynsi; 16 – Popudnia; 17 – Vinnytsia; 18 – Krasnopolka; 19 – Mogylev-Podil’s’kyi; 20 – Kamianets’-Podil’s’kyi; 21 – Zhukiv; 22 – Haisyn; 23 – Andrusivka. II – Riveted “pots” of Sabatynivka-Bilohrudiv circle: 1 – Mykhailivna, Askania Nova; 2 – Dykyi Sad; 3 – Odessa region; 4,5 – Moleshty; 6 – Novopavlivka; 7 – Tarascha; 8 – Podillia [Бочкарев, 1972]; 9 –Antoniny

До недавнього часу існувало два погляди на хронологію клепаних казанів, які змонтовані на пустотілому конічному піддоні. Згідно з першим – металеві посудини на кшталт екземплярів з Антонін, Поділля, Таращі та ін. мають пізнє походження, приблизно VIII–VII ст. до нар. Хр. Такої думки був свого часу В. Антоневич, який походження цих посудин виводив від італійських і дунайських бронзових ваз V-го періоду епохи бронзи, а появу вищезгаданих клепаних “казанів” відносив до доби раннього заліза [Antoniewicz, 1934, s. 194–196]. Пізніше схожі погляди висловив В. Бочкарьов, який заперечував автохтонне походження клепаних

“казанів” в Українському Причорномор’ї, а появу їх відносив до VIII ст. до нар. Хр. [Бочкарев, 1972, с. 68]. Не раніше VIII ст. до нар. Хр. датує розглядуваний тип клепаних посудин також Б. Шрамко [Петриненко та ін., 1970, с. 67], а останньо – Т. Вегржинович, яка “казан” з Поділля та схожі до нього клепані посудини на пустотілому конічному піддоні не тільки датувала VIII–VII ст. до нар. Хр., але й пов’язала зі скіфським середовищем [Węgrzynowicz, 2001, s. 44].

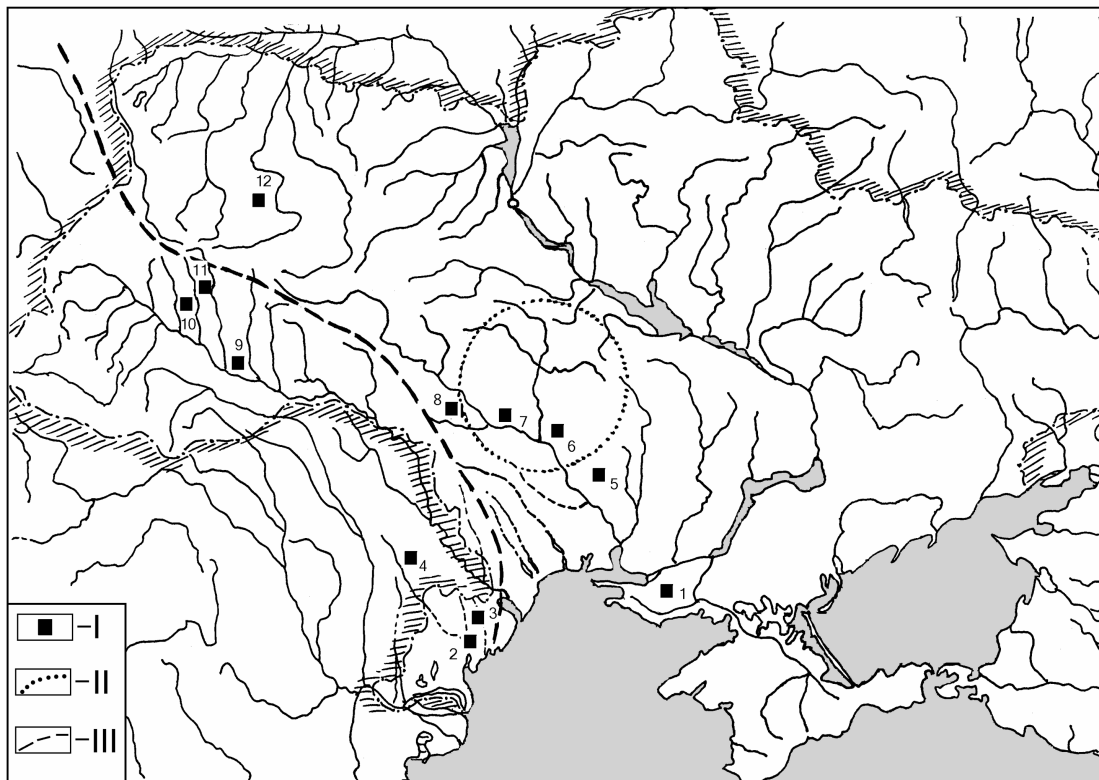

Рис. 5. Ситуаційний план розміщення пам’яток другої половини II тис. до нар. Хр. в контексті локалізації Еksamпею і Бурштинового Шляху: I – пам’ятки пізнього періоду епохи бронзи / раннього заліза: 1 – Цюрюпинськ (випадкова знахідка); 2 – Борисівка (елітне поховання); 3 – Бессарабський (Бородинський) скарб; 4 – Лозівський скарб; 5 – Козорезівський скарб; 6 – Щетківський скарб; 7 – Крижовлін (випадкова знахідка); 8 – Гордіївка (могильник); 9 – Михалківський скарб; 10 – Жуків (зольник); 11 – Петриків (могильник); 12 – Іване (елітні поховання); II – район ймовірного місцезнаходження Еksamпею; III – відгалуження Бурштинового Шляху, який міг функціонувати на території сьогодишньої Правобережної України в пізній період епохи бронзи

Fig. 5. Situational plan of location of sites from second part of II kyr BC in context of localization of Eksampey and Amber way: I – sites of late period of Bronze – Early Iron Ages: 1 – Ts’ur’upins’k (casual find); 2 – Borysivka (elite burial); 3 – Besarabian (Borodyn) hoard; 4 – Lozy hoard; 5 – Kozoreziv hoard; 6 – Schetkivtsi hoard; 7 – Kryzhovlin (casual find); 8 – Hordiivka (burial complex); 9 – Mykhalkiv hoard; 10 – Zhukiv (ashlmound); 11 – Petrykiv (burial complex); 12 – Ivane (elite burial); II – region of probable situation of Eksampey; III – part of Amber Way, which can functioned on the territory of modern Right-side Ukraine in late period of Bronze Age

Другий погляд на датування казанів, а саме: як на вироби часу існування зрубної культури (до якої тоді відносили й сабатинівський етап), був сформульований О. Тереножкіним [Terenozkin, 1962, s. 273–277]. Підставою для такого припущення для визначного вченого стало, як відомо, віднайдення О. Нечитайло металевого клепаного казана, правда, без конічного пустотілого піддону, в похованні Суворівська, яке датується XIV–XIII ст. до нар. Хр. [Нечитайло, 1975, с. 50–58], а також спостереження О. Кравцової-Гракової про спадковість форми клепаних “казанів” від форм глиняних посудин зрубної культури [Кравцова-Гракова, 1955, с. 133–134]. Причому, О. Тереножкін був настільки переконаний у правоті свого

припущення, що навіть виключив клепані “казани” з реєстру пам’яток пізнього передскіфського часу [Тереножкин, 1976, с. 164; Бандрівський, 1994, с. 114]. Л. Крушельницька, погоджуючись з таким раннім датуванням цих металевих посудин на конічному піддоні, також вважає за можливе відносити їх до пізнього періоду епохи бронзи зауважуючи, що виробництво металевих казанів було поширене в той час у Мікенській Греції, контакти якої з сабатинівською культурою відомі [Крушельницька, 1985, с. 38]. Сьогодні до припущення О. Тереножкина, яке було підтримане Л. Крушельницькою, приєдналися С. Березанська і В. Отрощенко, які зараховують металеві клепані “казани” на пустотілій конічній ніжці до блоку культур валикової кераміки [Березанська, Отрощенко, 1997, с. 468, рис. 175, 1–3]. Остання знахідка цього типу посудин – ще один клепаний “казан” на конічному піддоні (який за формою схожий на екземпляри з Антонін, Поділля і Таращі), який був виявлений у Комсомольському у дельті Волги, що в Астраханській області, остаточно вирішила питання з хронологією цього типу виробів. Клепаній – “казан” в Комсомольську розчищений у ґрунтовому кенотафі разом з ножем зрубного типу, бронзовою бритвою з плоским упором лобойківсько-дербеденівського кола металевих виробів, кам’яним розтирачем, золотою скроневою підвіскою та ін. [Boroffka, Sava, 1998, s. 84, abb. 47; Отрощенко, 2001, с. 161–162]. Отже, клепані “казани” з Антонін, Поділля, Таращі та подібні до них з інших пунктів дають підставу синхронізувати їх з 11-им періодом бережнівсько-маївської зрубної культури і розвинутим періодом сабатинівської культури.¹

Серед ознак, які допомагають визначити приблизний час виготовлення “казана” з Поділля та схожих до нього виробів, можна виділити мабуть три основні: 1 – форма, 2 – орнаментация, 3 – особливості техніки клепання та нанесення декору.

По-перше, форма клепаних посудин з Антонін, Поділля і Таращі майже тотожна: тюльпаноподібний профіль класичного зразка в поєднанні зі стрункістю тіл усіх трьох екземплярів (рис. 1, 1–3). Даремно Т. Вегжинович спробувала поставити під сумнів справедливе спостереження Олега Івановича про те, що три казани із Західної України, які за його словами мають елегантну форму, без вагань знаходять прототипи серед білогрудівського і ранньочорноліського посуду [Terenzkin, 1962, s. 274; Węgrzynowicz, 2001, s. 43]. Додамо, що дуже схожий профіль до “казана” з Поділля мають й більшість тюльпаноподібних посудин із зольника в Жукові та з могильників висоцької культури у ранньо – і пізньокласичних фазах її розвитку (наприклад, з Петрикова пох. № 27; кенотаф – 1; пох. № 99; пох. № 131), які нещодавно виділено у висоцько-білогрудівську культурно-історичну спільність [Бандрівський, 2002, с. 33, рис. 11,4; с. 54, рис. 22,1; с. 91, рис. 32,1; с. 105, рис. 35,1; 2005, с. 244].

По-друге, вигравіювані на поверхні мідного “казана” з Поділля зображення можемо розділити на п’ять основних орнаментацийних блоків. Серед них для відносного датування можуть бути використані, як видається, лише перший, четвертий і п’ятий (числячи згори) блоки. Так, перший з них, що знаходиться під зовнішнім краєм вінець і має вигляд смуги із густо розміщених вертикальних зигзагів, знаходить аналогії на двох кубках з Ясенова на Бродівщині з розкопок К. Гадачека 1904 року (Львівський музей історії релігії – далі : ЛМІР – фонди археології, інв. № Ар–194/1; інв. № Ар–192/2) [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 233, рис. 29, 3; с. 234, рис. 30, 5], а також на кубку з епонімного могильника у Висоцьку з розкопок І. Шараневича 1895–1898 років [ЛМІР, інв. № Ар–194/2, Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 233, мал. 29,4]. У двох останніх випадках вертикальні зигзаги розміщені у верхній частині висоцьких посудин і найближче до вінець, тобто так само як і на екземплярі з Поділля. Можливо, в той час символ у вигляді вертикального зигзагу на заході Українського Лісостепу міг уособлювати небесні стихії – дощ і блискавку, якими користується Божество для здійснення своїх планів.

¹ Більше десятиліття тому Р. Литвиненко у дисертації обґрунтував датування найпізніших зрубних поховань Сіверськодонецчини та й зрубних пам’яток України загалом XIV–XIII ст. до нар. Хр. [Литвиненко, 1994, с. 15–17; Отрощенко, 2001, с. 160].

Другий із орнаментальних блоків на подільській клепаній посудині – “біжуча хвиля”, іншими словами – спірально-меандровий декор (нагадує так званий мотив “сегнерового колеса”), має чи не найбільше аналогій в орнаментиці Мікенської Греції, Криту, а також в похідних від них орнаментальних мотивах Карпато-Дунайського регіону і Східної Європи. Мабуть, однією з найважливіших таких паралелей є орнамент на двох (з 4-х збережених) кістяних дископодібних псаліях з IV-ої шахтової гробниці Мікен під № 535 і № 533 [Huttel, 1982, abb. 4; Oancea, 1976, abb. 2; Penner, 2004, s. 63, abb. 1, 2–3]. Додамо, що аналогічного типу кістяний щитковий псалій, однак – неорнаментований, походить з Трахтемирівського городища, яке розташоване на однаковій відстані між Східним Поділлям і Дніпром. І ще одне: орнамент у вигляді “біжучої хвилі”, який бачимо на плічках “казані” з Поділля, представлений на цілій низці знахідок у культурі Віттенберг, пізня фаза якої (Віттенберг – С) за матеріалами з пам’ятки “Carbionul Viilor” вже включає матеріали культури Ноа, має встановлену за ^{14}C дату: 1685 – 1524 BC (Bln. 4622) [Popa, Boroffka, 1996, p. 55–56]. Розглядуваний тип спірально-меандрового орнаменту, який присутній на клепаному “казані” з Поділля, бачимо, наприклад, на мікенській піксиді у вигляді округлої скриньки висотою 15 см, яка виготовлена із слонової кістки і яка знайдена в гробниці в Рутсі (Мессенія). В зображенні “біжучої хвилі” на піксиді, яку датують близько 1500 рр. до нар. Хр., простежується помітний мінойський вплив [Тейлор, 2003, с. 61, фото]. Назвемо ще дві добре датовані аналогії до спірально-меандрового орнаменту на посудині з Поділля. І – надзвичайно схожий декор щільно вкриває золоту нагрудну прикрасу шириною 35 см, яка походить із шахтової гробниці V. Вона лежала на небіжчикові, лице якого було прикрите золотою маскою [Тейлор, 2003, фото 51]. 2 – ідентичні за формою смуги у вигляді “біжучої хвилі” вкривають стінки глиняного саркофагу – варнака з Танагри (Бестія), який датується кінцем XIII ст. до нар. Хр. [Бартонек, 1991, с. 64–65, фото].

І, врешті, чи не найцікавішу і територіально суміжну паралель до орнаменту на посудині з Поділля, яку аналізуємо, представляє типово мікенський спірально-меандровий декор все тієї-ж “біжучої хвилі”, яка присутня на втулці одного із срібних списів у відомому Бессарабському (Бородинському) комплексі, який в науковій літературі прийнято інтерпретувати як скарб.² У першій своїй роботі А. Таллгрен датував Бессарабський (Бородинський) скарб 1600–1300 роками до нар. Хр. [Tallgren, 1925, s. 312–314], а О. Тереножкін XVI–XV ст. до нар. Хр. [Тереножкін, 1976, с. 188–189]. Стисло з’єднані між собою волоти, які зображені внизу втулки на бессарабському (бородинському) списі, тут так само, як і на посудині з Поділля, розміщені внизу усієї композиції і звернені в один і той самий правий бік – за рухом сонця. Подібність посилюється ще й тим, що над орнаментом у вигляді “біжучої хвилі” на втулці списа так само, як і на “казані” з Поділля, розміщена низка заштрихованих трикутників [Березанська, Отрощенко, 1997, с. 467, рис. 174].

Останній із орнаментальних елементів, який опоясує нижню частину пустотілого піддону “казані” з Поділля – ряд поєднаних між собою омегоподібних фігур у вигляді хвилі та стрічки пунктиру. Цей візерунковий ряд знаходить найближчі аналогії серед декору рідкісного кістяного псалія з Белза [Крушельницька, 1976, с. 19, рис. 4,1; Крушельницька, 1985, с. 17, рис. 4,1], який останньо передатований на XVI–XV ст. до нар. Хр. [Бандрівський, 2003, с. 8–18].

2. Металеві дволезі сокири: типологія і відносна хронологія.

Шість бронзових дволезих сокир із Щетківського скарбу та одну з Козорезівського Є. Черних виділяє у тип Т–4, вироби в якому мають широке тіло і сховану втулку. Одну із згаданих сокир Щетківського скарбу було піддано металографічному аналізу, який показав, що остання відлита з металу групи Лб.³ Натомість друга дволеза сокира з Козорезівського

² Відсутність достовірних даних про умови віднайдення цих речей, а головне – їх специфічний підбір та кількість, все-ж-таки дають підставу вбачати в них супровідний інвентар одного з поховань, в якому (якщо прийняти це припущення) міг бути захоронений один з представників місцевого аристократичного роду або якась інша визначна особистість.

³ Вироби з металу, який віднесений до лівобережної хімічної групи міді (Лб) концентруються в основному на Лівобережжі Нижнього Дніпра, поширюючись вище до середньої течії ріки. Згідно з картографуванням, вироби з

скарбу віднесена дослідником до типу Т-6, до якого зараховані вузькі масивні дволезі сокири з виступаючою втулкою. Протукування і поширення обидвох вищезгаданих типів дволезих сокир співпадає з часом функціонування інгуло-красномаяцького металообробного осередку [Черних, 1976, с. 106, 195, табл. XXIX].

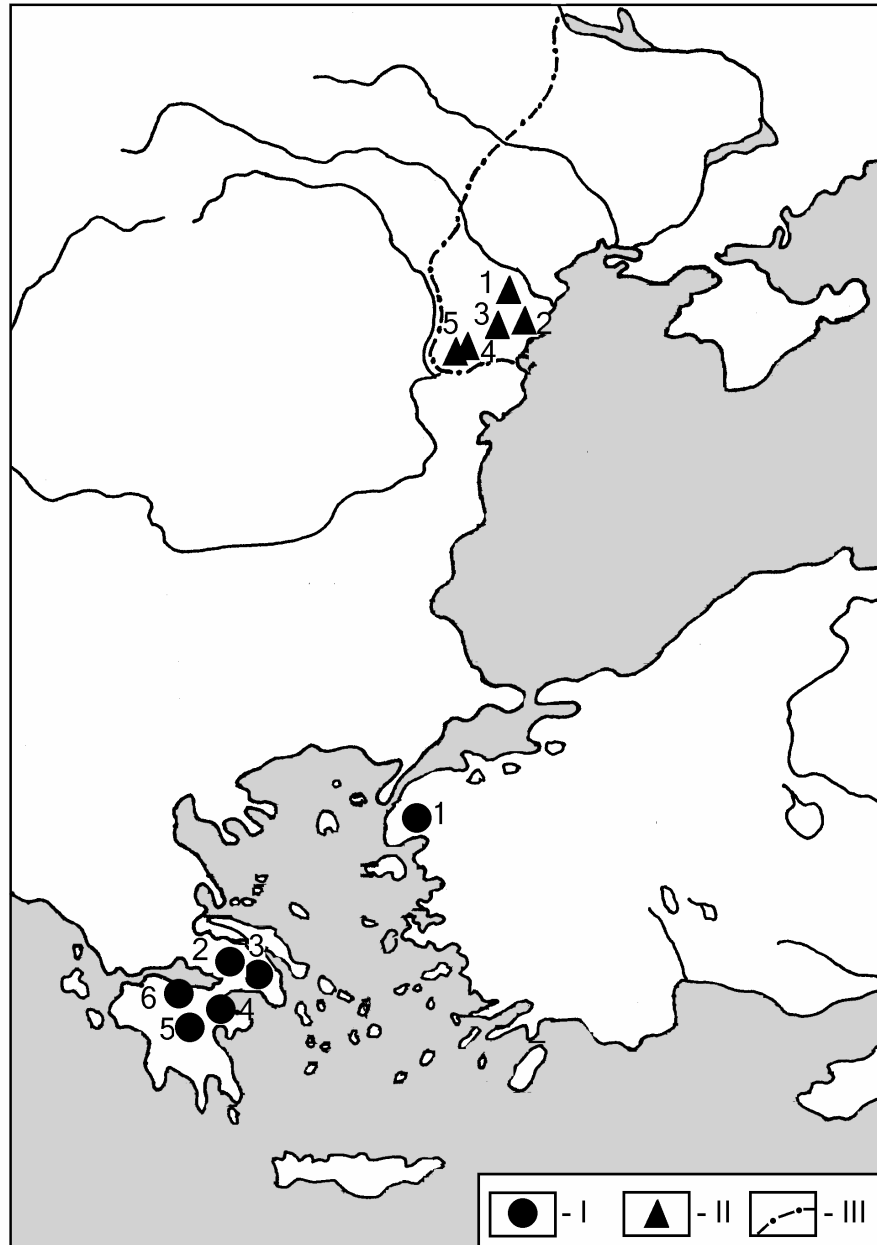

Рис. 6. Карта місцезнаходжень кераміки сабатинівської культури на Пелопонесі та в Троаді (I) і піфосів східносередземноморського зразка в Українському Причорномор'ї (II) [Черняков, 1984]; III – межі поширення сабатинівської культури [Черняков, 1985]

Fig. 6. Map of situation of ceramic of Sabatynivka culture in Peloponnesus and Troada (I) and pythoses of east-Mediterranean type in Ukrainian Black Sea region (II) [Черняков, 1984]. III – borders of spreading of Sabatynivka culture [Черняков, 1985]

цього металу – це територіально вузьке і, за словами Є. Черниха, винятково придніпровське явище. Східніше вони з'являються лише на Керченському п-ові (поселення Кірове), поблизу узбережжя Азовського моря і на Сіверському Дінці. На заході ж відомо всього два зразки з Молдови [Черних, 1976, с. 59, 61, рис. 25].

Ареал поширення дволезих сокир Т-4 і Т-6, яких на території поширення сабатинівсько-білогрудівського кола виявлено досить мало (7 екз.), тягнеться до південного-сходу Європи.

Рис. 7. Фрагмент розпису стінки саркофагу пізньомінойського періоду із Агія Троади (сцена ритуального возливання за душу померлого, в якій задіяно “казан” на трапецієподібному піддоні)
Fig. 7. Fragment of decoration of sarcophagus from Agia Troada (Late Minos period) with scene of ritual pouring for soul of dead man into “pot” with trapezoid-like bottom

цих виробів є типовим ливарним браком. Все це свідчить про те, що дволезі сокири, як, зрештою, й інші предмети Щетківського скарбу, були виготовлені на місці, в Українському Причорномор’ї [Клочко, 2006, с. 248]. А. Гардінг, вивчивши дволезі сокири егейського типу, які були знайдені на території сучасних Великої Британії, на Балканах та в Українському Причорномор’ї, висунув припущення, що всі ці знахідки презентують залишки діяльності мінойсько-мікенських торгово-ремісничих колоній [Harding, 1975, p. 200; Клочко, 2006, с. 248].

Співставивши хронологію і територію поширення розглянутих вище металевих дволезих сокир з приблизним часом виготовлення і розповсюдження в Українському Причорномор’ї металевих клепаних “казанів” на конічному піддоні, бачимо, що вони співпадають. А це, в свою чергу, дає підстави розглядати обидві категорії речей – клепані “казани” і дволезі сокири як приналежні до середнього і пізнього періодів розвитку сабатинівсько-білогрудівського кола культур. Пониження нижньої дати сабатинівської культури до XVII, а за іншими даними – до межі XIX–XVIII ст. до нар. Хр. [Чмихов, Черняков, 1988, с. 119] однозначно ставить під сумнів приналежність до бабинської культури⁴ не лише відомого Бессарабського (Бородинського)

Наприклад, в Болгарії відомо 13 дволезих сокир на кшталт щетківських, де вони виділені Є. Чернихом в індекс ДС – 2 (що відповідає двогострим сокирам типу Т-4 для української території). Сокири цього типу, як зазначає дослідник, “...безумовно свідчать про зв’язки з територією Егеї та Греції, де вони зустрічаються в пам’ятках періодів від середньомікенського (або ж середньоелладського III періоду) до пізньомінойського (або ж пізньоелладського III), вцілому: 1650 – 1150 роки до нар. Хр.” [Черных, 1978, с. 204, табл. IV, ДС–2]. Також і сокири на кшталт вузького дволезого екземпляру з Козорезівського скарбу, які в болгарській типології виділені в індекс ДС – 6, також тяжіють до середземноморських зразків [Черных, 1978, с. 204].

Усі вироби Щетківського скарбу, в тому числі, дволезі сокири – це необроблені відливки, що ніколи не були використані за призначенням. Частина

⁴ Зрештою, нещодавнє виведення за межі речового інвентаря бабинської культури (кол. багатоваликової кераміки) кістяних дископодібних псалів та констатування відсутності у бабинській культурі не лише поховань з елементами кінської упряжі серед супровідного інвентаря, але й скелетів колісничних, – сьогодні поставлено під сумнів сам колісничний статус бабинського суспільства [Литвиненко, 2005, с. 45–46; Бандрівський, 2006, с. 18–19]. Однак, незважаючи на це, щиткові псалії з Буго-Дніпровського межиріччя (Трахтемирів), а також з правобережжя Нижнього Придніпров’я вчені хоча вже й не розглядають як приналежні до бабинської культури, але й не наважуються ще

комплексу речей, але й кістяних дископодібних псаліїв з Правобережного Придніпров'я, які схожі до щиткових паліїв з добре датованих шахтових гробниць Мікен. Обидві ці категорії знахідок – Бессарабський (Бородинський) комплекс, який включав парадні сокири із саянського нефриту та срібні вістря списів, оздоблених золотом в т. зв. мікенському стилі⁵, а також щиткові псалії з низки місць Правобережної України виявляються, таким чином, не лише синхронними з основним часом продукування та поширення клепанних “казанів” і дволезих сокир, але й більшість з цих категорій речей поєднує в собі впливи здавалось-би двох різних і значно віддалених між собою Світів: мінойсько-мікенської цивілізації – з одного боку, і тогочасних суспільств Українського Причорномор'я й Приазов'я (а то й більш віддалених східних районів) – з другого боку, про що вже неодноразово згадувалось у науковій літературі [Пеннер, 2004, с. 82–91].

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Клепані “казани” і дволезі металеві сокири будучи речами в той час безсумнівно рідкісними й вартісними, скоріш за все, не могли використовуватися у щоденному побуті. Пишний орнамент подільського “казана”, а також конічний, прикрашений на краях, пустотілий піддон цієї клепанної посудини унеможлиблює її встановлення над вогнищем для приготування їжі. Очевидно, що й сам термін “казан” для посудин такого типу не годиться. Назву цим виробам слід дати, виходячи з їх функціонального призначення. А воно, на думку багатьох дослідників, могло бути культовим.

В доказ цього можемо навести іконографічні матеріали, а особливо з тих територій, з якими у тогочасного сабатинівсько-білогрудівського населення були встановлені і підтримувалися контакти, і в першу чергу – з народами Східного Середземномор'я. Так, наприклад, на одній з бокових стінок розписного саркофагу із Агіа-Траади, який відноситься до пізньомінойського періоду, зображено урочисту процесію, яка, як вважають дослідники, пов'язана з поховальним ритуалом: в той час, як одна частина діючих осіб, що зображені на саркофазі, направляється вправо – до померлого, друга частина людей прямує вліво – до культового місця. Останнє має вигляд двох п'єдесталів, на яких встановлені дві священні золоті сокири⁶, кожна з яких має по чотири бокових леза. Зверху на двосічних сокирах сидить по одному птаху. Між п'єдесталами, які увінчані сокирами, стоїть ритуальний “казан” висотою в третину людського зросту (тобто, приблизно такого самого розміру, що й аналізована клепана посудина з Поділля), опертий краями свого конічного піддону на краї п'єдесталів. Ритуальний “казан”, який зображений на саркофазі, має понад вінцями такі самі два вертикально сформовані вушка, що й клепанний “казан” з Поділля, а крім того, на корпусі також прикрашений орнаментом. Жриця, яка стоїть перед “казаном” і тримає в руках ще одну схожої

зараховувати до сабатинівсько-білогрудівського кола. Натомість, жодних перешкод для такого зарахування (окрім, звичайно, глибоко вкоріненого традиційного сприйняття), ми не бачимо.

⁵ Бессарабський (Бородинський) “скарб”, незважаючи на свою виняткову значимість для пізнання етно-культурних процесів усієї Південно-Східної Європи (і будучи виведеним за межі інвентаря бабинської культури), досі так і залишається незарахованим до жодної з виділених на сьогодні археологічних культур. В одній з останніх фундаментальних праць Бессарабському (Бородинському) “скарбу” відведено аж ...одне речення, і то – передостаннє, при тому ж в останньому абзаці теми... [Археологія України. Курс лекцій, 2005, с. 179]. Мотиви, які перешкоджають відносити Бессарабський (Бородинський) “скарб” до пам'яток сабатинівсько-білогрудівського кола, мабуть, не лише наукові. Не виключено, що справа полягає в тому, що і сабатинівська, і білогрудівська культури були поширені виключно на території сьогоденної України. От, якби мова йшла про їх майбутній характер... чи, скажімо, про якесь короткохвилове вторгнення іншоетнічного населення, яке й могло залишити Бессарабський (Бородинський) “скарб”, от тоді... Однак. Це тим більш дивно, що після дослідження Гордіївського могильника в лісостеповому Побужжі в першій половині 1990-х років, в якому виявлені численні і різноманітні прикраси із золота, бурштину, бронзи, питання про ймовірність існування у білогрудівській та у споріднених з нею культурах аристократичних (чи, як частіше прийнято сьогодні говорити – “елітних”) захоронень, вже ніби-то з'ясоване [Березанська, Лобай, 1994, с. 148–153; Berezanskaja, Klocko, 1998, s. 3–20].

⁶ В Археологічному музеї Аракліон (Греція) виставлена ритуальна дволеза золота сокира – лабрис з Криту, яка датується 1700–1600 роками до нашої ери. Палаці в той час називали також “домом Лариса”, що свідчить про важливу роль дволезих сокир – лабрисів в критських ритуалах і мінойсько-мікенській релігійно-обрядовій символіці загалом [Журавлев, 2005, с. 108–114].

форми посудину, вливає в нього рідину жовтуватого кольору, ймовірно, олію [Богаевский, 1924, с. 158; Дальский, 1937, с. 196].⁷

Схожого типу “казан” – на високому піддоні і з двома великими вушками, які виступають понад край вінець, бачимо на базальтовому барельєфі новохетського царства з Меліди (Малатья), який датується останньою чвертю II тис. до нар. Хр. На барельєфі зображено царя Сулумелі із загнутим на нижньому кінці жезлом – літусом, який був символом його верховного жрецтва. Царя зображено в момент, коли він приносить жертву перед богом грому й бурі, виливаючи з кубка в ритуальний “казан”, який стоїть перед ним, якусь рідину (рис. 8). Схожа сцена засвідчена на ще одному барельєфі з Меліси, але там аналогічної форми ритуальний казан стоїть вже перед чотирма божествами, найближче з яких до цієї посудини стоїть знову ж таки бог грому й бурі, який тримає в руках перуна [Рорко, 1980, s. 256–257; Варга, 1985, с. 109, фото; Гарни, 2002, рис. 17]. Схожість між культовими обрядами із використанням ритуальних “казанів” у хетів і мінойсько-критського населення не випадкова. Ще Б. Тураєв писав, що “...хетська цивілізація має безсумнівні точки дотику з троянською, критською і мікенською, як в релігії, так і в мистецтві...Можна також говорити про вплив хетського мистецтва на далеку північ” [Тураєв, 2002, с. 327].

Рис. 8. Барельєф із зображенням царя Сулумелі (новохетська держава Меліда), який здійснює акт возливання в ритуальний “казан”, який стоїть перед богом бурі й грому

Fig. 8. Bas-relief with image of king Souloumeli (neo-Hittite state Melida), who make act of pouring into ritual “pot”, which stays near god of storm and thunder

Про широке використання в заупокійних ритуалах сагарисів (лабрисів) і невеликих двовуких посудин свідчить “усипальниця подвійних сокир” в Кноссі, в якій виявлено дві пари глиняних оштукатурених бичачих рогів 0,5 м шириною. Під час церемоній в центрі кожного з них встромляли по одній дволезій сокирі [Тейлор, 2003, с. 80–81, рис. 18]. У великому каноському палаці подвійні сокири вирізьблені на багатьох колонах, каменях. Вважається, що слово “лабрис” – карійського походження. Воно присутнє в титулі LABRAUNDA, який мав Зевс Карійський. Г. Коттерілл підтримує думку тих дослідників, які вважають, що подвійна сокира лабрис – це символ, який вказує на поєднання Сонця і Місяця або стародавньої критської богині Землі з Зевсом [Коттерілл, 2006, с. 97]. Подвійна сокира в розглядуваний період була радше символом, аніж практичним знаряддям. Предмети-символи в той час, як вважають, яскраво

⁷ Цікаво, що під час відвідин Аїду (Одісея, 11) бачимо потрібне розливання душам померлих: медом з молоком, вином і водою. Більше того, Одісей наповнює викопану в землі глибоку яму кров'ю принесених в жертву тварин, після чого з'являються тіні померлих, які були спрагли. Описані речі Г. Коттерілл співвідносить з т.зв. “отворами для годування”, які виявлені в окремих мікенських гробницях і які, як вважають, були призначені для кривавих розливань [Коттерілл, перевидання 2006, с. 114].

засвідчували присутність божества в ритуалі (такі ритуали називають ап-ісоніс, тобто, без справжнього ідола. Це нагадує містерії, в яких певні предмети, як вважалося, володіли надприродними властивостями). Про винятково важливе культове значення, яке в мікенському суспільстві надавалось дволезій сокирі, свідчать розкопки в Лерні: на вогнищі-печі, що знаходилась в будинку BG, було зроблено заглиблення у вигляді лабріса, однак, це не завадило використовувати піч за її прямим призначенням [Cassej, 1959, Pl. 42, а; Блаватская, 1976, с. 129–130; Nilsson, р. 194–195]. Саме у мінойсько-мікенській та хетській релігіях священні роги і подвійні сокири були виключно культовими предметами, які з часом навіть набрали роль універсальних символів, що були загальнозрозумілі для багатьох тогочасних народів. Наприклад, національним богом хетів був Тешуб, якого зображали з його атрибутом – дволезною сокирою [Тураев, 2002, с. 328]. Звертаючись до аналогій, відмітимо, що маленькі бичачі ріжки у кілька рядів прикрашають конічний головний убір хетського бородатого бога грози, який правою рукою⁸ пригортає до себе царя Муваталі (1306–1282 рр. до нар. Хр.). Цю сцену зображено на відтиску-штампі його царської печаті [Гарни, 2002, с. 257, рис. 16, 1–2], хоча виступаючі бичачі ріжки відомі на головних уборах й інших хетських царів [Гарни, 2002, с. 250, рис. 15,3].

У зв'язку з цим в зовсім іншому світлі постає перед нами семантика бичачих ріжок, які завершують чи не найпрекрасніший витвір у відомих Михалківських скарбах – золоту діадему. Тут ми теж бачимо бичачі ріжки і – що цікаво – також на головному уборі, в даному випадку діадемі. Остання могла входити до церемоніальної одежі, в яку зодягались під час ритуальних процесій, присвячених загальношанованому культу бога грози й грому – опікуна правлячої династії й покровителя країни. На близькосхідні паралелі до оздоблення окремих речей Михалківських скарбів, як відомо, одним з перших в науковій літературі вказав І. Свешніков [Свешников, 1968, с. 10–27]. І згадана коштовна діадема й інші вироби з Михалківських скарбів – браслети, фібули, намиста також могли на короткий час одягати на померлого можновладця (володарку?) в дні прощання з ним. Це тим більш ймовірно, коли згадати, що влада в той час була сакралізована: царі одночасно були й головними жерцями Верховного Божества (пригадаймо царя Сулумелі новохетської держави Меліди, який, як і інші володарі до і після нього, зображався з жезлом літусом в руці – символом верховного жрецтва). У будні дні ті речі, які ми називаємо сьогодні Михалківськими скарбами, перебували, мабуть, у храмі і, не виключено, що в них було зодягнуте особливо шановане в той час Божество, яке там стояло. Жоден смертний, не наділений на те спеціальними повноваженнями, не мав, мабуть, права торкатися тих сакралій. Про їх небуденну суть свідчить й їх орнаментика, в основу якої закладено дев'ятизначне поняття.⁹ Наприклад, діадема і два найкраще збережених браслета схожі між собою в тому, що під парами рогів, які вимодельовані на їх краях, виступають чотири симетрично розміщені потовщення (на прикрасах пізньобронзового періоду такі хрестоподібні в плані потовщення називають також протуберанцями). Схожі протуберанці бачимо, наприклад, на культових предметах (шпильках або, свого роду, стилетах) [Гошко, 2005, с. 237–239, рис. 1–2], які засвідчені на низці пам'яток сабатинівсько-білогрудівського кола, а останньо – перед долонями небіжчика, який лежав у скорченому положенні в кургані № 16 Гордіївського могильника [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 27, 1–2]. Говорячи про хрестоподібну в плані

⁸ Головні убори хетських божеств мають особливий релігійний зміст [Гарни, 2002, с. 244].

⁹ Загальноприйнятим є датувати Михалківські скарби періодом НаВЗ [Metzner-Nebelsick, 1994, s. 346–383; Kemenczei, 1995, Band 11; Бандрівський, Крушельницька, 2003, с. 18–26], для якого сьогодні встановлено часові межі 950/920–800 роки до нар. Хр. На противагу поширеному сьогодні в науковій літературі помилковому, як вважаємо, припущенню про приналежність Михалківських скарбів до культури фракійського гальштату (інші версії: “культура Гава-Голігради”, “голіградська група” та ін.) було висунуте припущення про зв'язок скарбів з Михалкова із тогочасними культурами Правобережної України, а через них – із давніми культурами Східного Середземномор'я. Перший крок на цьому шляху було зроблено ще у 1998 році, коли Михалківські скарби вперше було потрактовано як приналежні до непоротівської групи пам'яток і співставлено в часі з такими старожитностями Середньодністровського регіону, як пам'ятки середнього горизонту культового осередку в епонімному Непоротовому, скарбом із Мошанця, Рудковецьким городищем, курганами в Бернашівці, Мервинцях та ін. [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 201–208, рис. 2, II–25].

симетрію протуберанців та інших елементів Михалківських скарбів відзначимо, що чотирьохчленний в плані поділ засвідчено і для двох пар дволезих сокир, які зображені по обидва боки ритуального “казана” під час виконання культового обряду, що відтворений в розписах на стінці вищезгаданого саркофагу пізньомінойського періоду з Агіа-Траади [Дальский, 1937, с. 199, рис. 100]. Два аналогічних за формою священних символи у вигляді спарених дволезих сокир тримає в кожній руці головна жриця (за Евансом – богиня) [Evans, 1928, s. 722], в культовій процесії з 9-ти чоловік, які зображені на фресці в коридорі (група В), який веде до південного входу Кносса і яку першовідкривач назвав “Procession Fresko”. Цікаво, що числу “дев’ять” в той час надавалося якесь особливе значення. По-перше, у ритуальних процесіях на згаданих фресках беруть участь групи із 9-ти осіб. По-друге, культове місце, яке зображене на пізньомінойському саркофазі з Агіа-Траади, представляє собою дві пари священних дволезих золотих сокир (які в сумі мають вісім лез) між якими дев’ятим виявляється “казан”, що за формою і розмірами схожий до клепані посудини з Поділля. Відмітимо також, що два предмети з Михалківських скарбів, які в нижній частині закінчуються зображенням двох з’єднаних дволезих сокир, а вгорі – парою спіралей і які чомусь прийнято інтерпретувати як навершя кинджалів, насправді можуть виявитися уособленням тих-же подвійних сокир – сагарісів (чи – лабрисів для мінойського середовища). По-третє, особливо часто “дев’ятизначність” повторюється на речах з Михалківських скарбів: дев’ять витиснутих зі середини перлин на боках чаші; дев’ять рогоподібних фігур (чотири з яких мають протуберанці) підносяться у верхній частині згаданої діадеми і знову ж під ними витиснуто 9 солярних знаків; і, врешті, дев’ять хрестоподібних фігур вписано в зовнішнє обрамлення михалківського браслета, кінці якого закінчуються парами баранячих рогів з протуберанцями під ними. Те, що числу “9” та рівнораменним хрестоподібним фігурам в часи виготовлення та укріття Михалківських коштовностей місцеве населення надавало якогось особливого значення, свідчить орнаментована дев’ятьма трикутниками по нижньому краю і хрестом мальтійського типу в центрі денця дуже оригінальна піксида, орнамент на якій заповнений білою пастою. Вона знайдена у житлі 1 на поселенні непоротівської групи пам’яток в урочищі “Підмет”, яке розташоване 3 км південніше с. Нагор’яни Кельменецького району Чернівецької області [Шовкопляс, 1954, с. 104, рис. 7]. Цікаво, що ту ж саму символіку числа “9” бачимо і на бронзовому навершю, що зображує сонце в оточенні концентричних кіл, яке походить з печери Бича Скала в Чехії, що є однією з найатракційніших винятково культових пам’яток гальштатського періоду Стародавньої Європи [Wankel, 1882, s. 407].

Присутність на діадемі та браслетах з Михалківських скарбів виразних хрестоподібних символів (причому, ці хрести рівнораменні із розширеними “т”-подібними торцями), знову ж таки, не мусить дивувати: в гробниці на Криті знайдено хрест, виготовлений з сірого і жовтого мармуру. Цей хрест, за словами першовідкривача мінойської цивілізації сера А. Еванса, мав “...ортодоксальну грецьку форму”, тобто за обрисами точно відповідав канонічному християнському символі – хресту” [Коттерилл, 2006, с. 97]. Звідси можемо припустити, що ряд однакових хрестоподібних фігур на окремих виробах з Михалківських скарбів навіть і в той час виконував роль культового символу, зміст якого ще треба досліджувати. Разом з іншими даними (наприклад, із зоо- чи орнітоморфними тетраскелами, які вписані у медалі на михалківських вовкоподібних фібулах і які за схемою віддалено нагадують інкрустований золотом спіралеподібний тетраскел на лезі кинджала із Бессарабського (Бородинського) “скарбу”), час створення, принаймі якоїсь групи речей з Михалківських скарбів, може припадати на час не пізніше XI – першої половини X ст. до нар. Хр.

Винятково цікавим проявом релігійно-світоглядних уявлень людей тої пори на заході Українського Лісостепу є наскельні зображення: рельєфи, які виділяються своїми порівняно великими розмірами та здебільшого контррельєфною технікою виконання, а також петрогліфи, які нанесені на скелю лінійно-врізним і пунктирним способами.¹⁰ Найбільший осередок таких

¹⁰ Поверхня урицьких скель в багатьох місцях розчленована глибокими розщелинами, тріщинами, карнизами. Окремі зображення виявлені у досить важкодоступних і небезпечних місцях на висоті 17–21 м від підніжжя скель. Пошуки

зображень (який вже в перших публікаціях потрактований як наскельне святилище обсерваторного типу періоду гальштату), знаходиться біля с. Урич Сколівського району Львівської області [Бандрівський, 1989, с. 109–114, рис.1–4; 1990, с. 5–6; 1990 а, с. 44–46; 1991, с. 14–16; 1995, с. 7–10; 1997, с. 20–24; 1999, с. 145–162]. Тут, на велетенських пісковикових скелях, центральна група з яких – Камінь, підіймається на 75 м над прилеглою річковою долиною, виявлено близько 270 солярних знаків розміром 0,5–0,7 м в діаметрі, а на торцевій частині одного з відрогів згаданого Каменя, який носить назву Велике Крило, зафіксовано велетенське (до 3 м висотою) зображення людського обличчя, яке ніби “нависає” над потоком і яке, мабуть, й уособлювало божество. В іншому урицькому урочищі – “Острий Камінь” М. Рожко показав нам вигравіюване на скелі зображення бичачого рогу і дві пари спарених спіралей, а поруч – “колеса” зі спицями усередині і променями-відростками назовні. В інших місцях трапляються “біжучі” людські постаті й танцюючі чоловічки. Ці, сформовані самою природою, скельні площини люди пізньобронзового віку використали для нанесення великої кількості символічних глибоко вкарбованих у камінь зображень, які, можливо, мали стосунок до солярного культу і визначення астрономічно-календарних циклів.

Зв'язок клепанних посудин на кшталт “казанів” з Антонін, Поділля та дволезих сокир із культовою практикою сабатинівсько-білогрудівського населення має ще один – все ще малодосліджений аспект цієї проблеми. Маються на увазі т.зв. зольники (від рос. “зола”, хоча правильніше, мабуть, було б називати їх попелищами). Підставою для розгляду цих своєрідних об'єктів в контексті теми нашої статті послужило те, що абсолютна більшість клепанних “казанів” розгляданого типу в Україні, а також тутешні скарби, які включають дволезі сокири мінойсько-мікенського зразка, концентруються в основному в ареалі сабатинівської і білогрудівської культур, тобто на території поширення саме тих спільнот, які, по-перше, мали тривалі і багатогранні (в тому числі релігійно-культові) зв'язки з цивілізаціями Східного Середземномор'я, зокрема, з егейсько-анатолійським регіоном; по-друге, практикували традицію насипання зольників-попелищ, генезис яких виводять саме з крито-мікенського середовища [Русяева, 2005, с. 61].¹¹ Отож не випадково, зольників немає ні у зрубній, ні у тшчинецькій культурах. Тому, беручи за основу лише картографічний аналіз місць виявлення вищезгаданих знахідок, можна було зробити попереднє припущення, що усі вони – і зольники, і клепані “казани”, і дволезі сокири, можуть виявитися ланками одного ланцюга, тобто можуть виявитися причетними до місцевих культових ритуалів того часу.

Своєрідної інтриги цій проблемі надав факт виявлення біля с. Жуків Бережанського району Тернопільської області у 2006 році одного з найбільших на північному-заході України зольників пізнього періоду епохи бронзи. Матеріал жуківського зольника – керамічний посуд, крем'яні серпи, крем'яні вістря стріл, дві бронзових шпильки, з яких одна має округлу голівку зі скісним наскрізним отвором і знаходить найближчі аналогії серед матеріалів із зольників степової частини Побужжя і Придністров'я та з білогрудівських зольників Уманщини. Висловлено припущення про витіснення цим ранньовисоцько-білогрудівським населенням з окремих ділянок Тернопільського плато та прилеглих до нього подільських теренів нечисленних общин культури Ноа.¹² І, власне, якась частина цього населення, що залишило

наскельних рельєфів і петрогліфів ускладнені тим, що частина з них (особливо та, яка звернена до півночі і північного сходу) схована під товстим шаром темно-зеленого моху і лишайнику. При першому огляді скель на Великому Крилі, наприклад, нашій експедиції вдалось зафіксувати лише два великих скупчення із 47 фігур. Наступного року в цьому місці було знайдено ще дев'ять скупчень загальною чисельністю 92 фігури. І це, напевне, не остаточне число наскельних рельєфів у цьому секторі Каменя.

¹¹ Причини появи нечисленної групи клепанних “казанів” на конічному піддоні ще східніше: на території бережнівсько-маївської зрубної культури слід, мабуть, розглядати і вирішувати в одному контексті з проблемою поширення в східному напрямку кістяних щиткових псалів.

¹² Нещодавнє подавлення абсолютної хронології культури Ноа до XVI ст. до нар. Хр., яке, як відомо, було зроблене на підставі радіокарбонних і дендрохронологічних даних для низки культур епохи бронзи Карпато-Дунайського регіону та Євразії вцілому [Гершкович, 1986, с. 33–35], мусить бути ще понижене. Про доцільність ще більш глибокого датування культури Ноа (а звідси – і ґрунтового перегляду хронології пізньокомарівських і ранньовисоцьких комплексів), свідчить калібрована радіовуглецева хронологія по Магалі, де для матеріалів з

зольник в Жукові (і який, судячи з матеріалів, що в ньому знайдені, функціонував у XV–XIV ст. до нар. Хр.) й могла залишити на заході Українського Лісостепу не лише клепаний “казан” з Антонін на Північному Поділлі, тобто на висоцько-білогрудівському порубіжжі, але й незрівнянно більш вишуканий за формою та оздобленням клепаний “казан” з Поділля.

В оцінці призначення зольників – і тих, які відносяться до пізньобронзового періоду, і тих, які в пізніший час були споруджені еллінами в Українському Причорномор’ї, дослідники більш-менш однакової думки, а саме: по-перше, згідно з тогочасними релігійними віруваннями скоріш за все в той час існувала заборона вивозити залишки жертвоприношень із святилищ на сміттєзвалища або скидати їх у воду; по-друге, існувало також своєрідне “табу” на викидання попелу в непристосоване (неосвячене?) для цього місце. Це стало причиною того, що попіл стали викидати в одне місце разом з іншими рештками жертвоприношень зі святилищ після проведення календарних свят. Під час останніх готували страви для колективних трапез, а їх залишки – в основному розбиті посудини, кістки, вуглики та вотивні (тобто, присвячені божествам) речі і є головною складовою зольників. Все, що належало Божеству у місці, яке було відведене для його шанування – в тому числі й відходи – було, згідно давніх традицій **ЛИШЕ ЙОГО ВЛАСНІСТЮ**. У зв’язку з цим, як зазначає А. Русяєва, у давніх греків з’явилися навіть спеціальні сакральні закони про заборону виносити залишки жертвоприношень (ΟΥΚΕΦΟΡΑ), а разом з ними й усе те, що було принесене як дар Божеству і там зберігалось. Тому все, що було пов’язане із святилищами, жерцями, різними служителями культів й самими жертвоприношеннями, у тому числі й жертвними тваринами, мали назви похідні від ІΕΡΟΕ – священний. Звідси й термінологія, яка була пов’язана з релігійними ритуалами, утверджувала святість жертвоприношень, вотивних дарів як власності Божества [Русяєва, 2005, с. 60–61]. Задаючись питанням, чому і у еллінів, і у варварів Північного Причорномор’я¹³ існувала одна і та ж традиція викидати сакральне сміття в одне місце, дослідниця не виключає можливості, що ці взаємні запозичення сягають ще крито-мікенської епохи [Русяєва, 2005, с. 61].

Можливо тоді й була започаткована одна з найграндіозніших релігійних процесій в Античному Світі – передавання гіперборейських Дарів від скототів Правобережного Лісостепу аж на о. Делос, про що в IV-й книзі своєї Мельпомени повідомляє галікарнаський історик (IV, 33)¹⁴. Історична реальність Дарів гіперборейців засвідчена також джерелами документального

горизонту Ноа-I встановлено дату 1680–1430 [Pora, Boroffka, 1996, p. 51–61]. Близьку дату за ¹⁴C має комплекс культури Віттенберг-С Sighisoara “Carbionul Viilor” з виразними елементами Ноа: 1685–1524 (Bln. 4622). Для нашої території це тим більш важливо, що фаза Віттенберг-С синхронна Монтеру II-в, який містить близькі паралелі до комарівської культури.

¹³ Причому, у скототському суспільстві Придніпров’я, Південного Побужжя й Придністров’я ця традиція по спорудженню зольників тривала без перерви від сабатинівсько-білогрудівських часів до періоду еллінізму включно. І. Черняков та Г. Тошев, здається, одні з перших в українській археології запропонували переглянути питання походження зольників у білогрудівській культурі та землеробських культів у Скіфії загалом. Найбільш ймовірними їх генетичними носіями були, як вважають дослідники, носії сабатинівської культури. Більше того, навіть такий дуже важливий показник степових і лісостепових “скіфських” культур як кераміка, пишуть І. Черняков і Г. Тошев, також генетично сягає сабатинівської. Навіть виділена Б. Шрамком архаїчна кераміка східного укріплення Більського городища [Шрамко, 1983, с. 73–92] і та частково у своєму походженні пов’язана із сабатинівською і генетично з білогірською керамікою степових племен Українського Причорномор’я [Тошев, Черняков, 1986, с. 137].

¹⁴ В перших ритуальних процесіях, за свідченням Геродота, брали участь дві гіперборейські дівчини Гіпероха й Лаодіка, які супроводжували Дари. Однак коли Гіпероха й Лаодіка не повернулись, то гіперборейці почали посилати Дари, розташовуючи їх на границі сусідів. Згадані вище гіперборейські дівчата померли на Делосі і Геродот бачив їх могилу, яка, як він пояснює, знаходиться в теменосі святилища Артеміді, ліворуч при вході до нього; біля могили росте маслина (IV, 33–34). В 1946 році, коли було відкрито це святилище Артеміді, досліджено й могилу Гіперохи й Лаодіки. Їх могила являла собою вирубану в материк платформу, яка була оточена стіною. Поруч були знайдені фрагменти кераміки XVI – поч. XVII ст. до нар. Хр. [Gallet de Santerre, 1958, p. 32–35, 111, 120, 125, 165–166; Колосовская, 1982, с. 66–67]. Але, ще раніше, за свідченням Геродота, з країни гіперборейців прибули на Делос дві молоді жінки – Арга й Опіс, які несли дари Іліфії за благополучні роди (причому, прибули вони разом з самими божествами – Аполоном і Артемідіою). Їх могила, пише Геродот, знаходиться за святилищем Артеміді на східній стороні, поблизу зали для бенкетів кеосців (IV, 35). Розкопками Ш. Пікара, Ж. Репля і Ф. Курбі у 20-х роках XX ст. було досліджено також поховання Арги й Опіс, являло собою гробницю мікенського типу з широким хромосом. В елліністичний час могила була оточена стіною. Перед стіною розчищена чотирикутна плита, яка, як вважають, служила за основу вівтаря. В самому похованні знаходились людські останки, а також дві кикладських і три

характеру. Наприклад, Ж. Трео, який присвятив спеціальну статтю реальності Дарів гіпербореїв, навів постанови делоської амфіктонії від IV ст. до нар. Хр. Серед витрат на святкування Делій названо видатки, які пов'язані з Дарами гіпербореїв. Дари гіпербореїв зафіксовані також в архонство Алкісфена в 372/371 рр. до нар. Хр., а в записі середини IV ст. до нар. Хр. згадано видаток у 100 драхм у зв'язку з Дарами гіпербореїв. Ці видатки, як припускають дослідники, були пов'язані з процесіями, які супроводжували слідування Дарів [Treheau, 1953, p.758–774; Bruneau, 1970, p. 39–40; Колоссовская, 1982, с. 62–63].

Співставивши вищенаведені матеріали можемо зробити припущення, що повідомлення Геродота про релігійні процесії які супроводжували гіпербореїські Дари на о. Делос і шлях яких розпочинався на землі сколотів, стосуються не стільки періоду раннього заліза, скільки подій, які були значно більш віддалені у часі, щонайменше від середини II тис. до нар. Хр.

В контексті порушеного питання особливої ваги набуває повідомлення Геродота (IV, 5, 3) про те, що на землю сколотів впали з неба золоті предмети: плуг з ярмом, дволеза сокира і чаша [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 101, 5-г]. Більшість видань радянського часу за невеликим винятком (наприклад, Древнегреческо-русский словарь И. Х. Дворецкого під редакцією І. Соболевского. – М. – 1958. – Т. I) та частина видань зарубіжних країн, які не мали власних шкіл скіфології, перекладають вжитий галікарнаським істориком термін “сагаріс” як сокира. Натомість, як свідчать фахівці з давньогрецької мови, перекладати цей термін слід як “двосічна”, “дволеза” сокира. Останньо, саме таке прочитання в перекладі назви сагаріс використали у своїй фундаментальній монографії згадані А. Доватур, Д. Каллістов, І. Шишова [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 101]. За даними відомого фахівця класичних мов та перекладу А. Содомори термін “двосічна” по відношенню до геродотового сагаріса вжито також у VI-му виданні *Leben und von Richard Engelman* (Berlin, 1893 дослівно: “sekuris bipennis” – “сокира дволеза”) з поясненням, що її використовували під час жертвоприношень (*Leben und von Richard Engelman...s. 803*).¹⁵ Слід особливо підкреслити, що саме в лісостеповій зоні Буго-Дністровського межиріччя в безпосередній близькості до того місця, в якому мав би знаходитись Геродотів Еksamпей, у 1974 р. виявлено надзвичайно рідкісну знахідку – дворучну золоту чашу вилчетринівського типу [Дзис-Райко, Черняков, 1981, с. 151–162].

З вищенаведеного екскурсу в нюанси перекладу можемо зробити висновок про те, що т.зв. перша етногонічна версія Геродота про походження сколотів¹⁶ (в якій йде мова про золоті дари з неба, в тому числі й про сагаріс – дволезу сокиру), є значно давнішою, ніж це вважалося досьогодні і може походити зі середини або, щонайпізніше, з третьої чверті II тис. до нар. Хр. (у будь-якому разі час створення згаданої версії припадає на часи існування хетської та мінойсько-мікенської цивілізацій, а отже й періоду поширення на наших землях сабатинівсько-білогрудівського блоку культур).

Зрештою, не лише дволеза сокира у розповідях Геродота змушує нас відсувати початки релігійного життя сколотів (а, звідси і їх культури, самоорганізації та ін.) вглиб другого тисячоліття до народження Христа. Але й відомий геродотовий тетрагон, іншими словами – сколотський квадрат, тобто уявно-просторова модель сколотського етно-політичного

мікенських посудини [Gallet de Santerre, 1958, h/32–35, 111–125, 165–166; Bruneau, 1970, p. 46; Колоссовская, 1982, с. 66–67]. Обидві могили були місцем вшанування гіпербореїських дів, культ яких не переривався на Делосі навіть в період так званих “темних віків”, тобто, в XII–VIII ст. до нар. Хр. [Колоссовская, 1982, с. 67].

¹⁵ Схоже тлумачення назви “сага ріс” подає Ксенофонт у своєму “Анабазисі” (4,16): “...мали при собі перський лук, і сагайдак і кай сагарін і сокиру, якою користуються амазонки”. Сучасний італійський переклад передає назву сагарін як “двогостра сокира” (дослівно: “bipenne” – Latini e Greci. Ksenofonti. Anabazi. Fabbri. Editori – 2004. – s. 242. Автор висловлює глибоку вдячність проф. Андрієві Содоморі за консультацію з цього питання.

¹⁶ На жаль, у працях таких відомих скіфологів, як А. Хазанов (1975) та Д. Раєвський (1977), які присвячені ґрунтовному аналізу Геродотових розповідей про скіфів, не лише не подано тлумачення терміну “сколоти” але й (і цим справедливо дорікає А. Хазанову і Д. Раєвському академік Б. Рибаків) навіть сама назва: “сколоти”, жодного разу не згадується в їх монографіях [Рыбаков, 1979, с. 216]. Доводиться лише пожалкувати, що й сьогодні значна частина сучасних скіфологів у своїх працях намагається уникати назви “сколоти” і всього того, що пов'язане з їх походженням, зв'язками з оточуючим Світом та їх історичною долею.

об'єднання,¹⁷ яке в територіальному відношенні, за свідченням славного галікарнасця, мало вигляд правильного квадрату з бічною стороною в 4000 стадій (IV, 101). Якщо таку модель накласти на сучасну географічну сітку, то центр цієї уявної просторової структури – “сколотського квадрату” припадає на лісостепову частину Південного Бугу, приблизно на район його лівої притоки Синюхи, де прийнято локалізувати Еksamпей, в якому, за свідченням Геродота (IV), стояв казан царя Аріанта. Те, що Геродот виклав свою (пізнішу за часом і почуту?) версію його створення, ще не означає, що первісно “казан царя Аріанта в Еksamпей” міг бути не лише культовим об'єктом, але й, знаходячись в головному святилищі тогочасної протодержави автохтонів – сколотів, міг виконувати роль загальнонаціонального символу. Ця місцина окрім того, що розташована неподалік вищезгаданого Гордіївського могильника і близько до епонімної пам'ятки Сабатинівка, може вказувати на значну тривалість тутешніх релігійних практик, в яких значну роль відігравав казан.

Сталі і тривалі в часі зв'язки сабатинівсько-білогрудівського населення не лише з анатолійським (де був споріднений індоєвропейський етнос), але в першу чергу з мінойсько-мікенським середовищем, не є чимось надзвичайним. Наприклад, на сусідніх із заходу землях: 1 – на нижньодунайському поселенні Кукутені II знайдено мінойську кераміку, яка, як вважає Г. Мілонас, була привезена з Греції [Milonas, p. 129, n. 58; Блаватская, 1976, с. 125]; 2 – в Меджидіє в Добруджі знайдено прекрасний мікенський меч [Irimia, 1970, p. 379–395]. Зрештою, про торгівельні зв'язки ахеян з карпатськими областями в XVI–XI ст. до нар. Хр. детально пише Г. Маккей [Маккау, 2000, р. 91–98].

Сьогодні, після виявлення Гордіївського могильника на Південному Бугу, в якому чи не в кожній могилі, окрім різноманітного поховального інвентаря, знаходилася також велика кількість бурштинових прикрас (всього 1502 екз. загальною вагою близько 2 кг),¹⁸ постало питання про роль населення Буго-Дністровського межиріччя у транспортуванні бурштину в анатолійсько-егейський регіон, причому кінцевими пунктами цього торгівельного шляху могли бути, на думку В. Клочка, острови Родос, Кіпр і Крит [Клочко, 1996, с. 130–131].¹⁹ Це пояснює притік бурштину на Пелопонес та Тріаду починаючи з XVII–XVI ст. до нар. Хр. (найраніші знахідки – в Мікенах, в могилі Оміврон круга “Б” і в могилах I, III, IV і V круга “А”). Якщо в могилі Оміврон намисто складалося із 119 бурштинових намистинок, то в могилі V круга “А” знайдено 1290 намистин [Блаватская, 1976, с. 93, 125]. Тобто, південнобугське і, як вважаємо, придністровське населення в пізній період епохи бронзи (початок якого ми, вслід за А. Вульпе (2001) відносимо до 1600–1500 рр. до нар. Хр. і синхронізуємо з пізньоелладським періодом) доправляло прибалтійський а, можливо, й свій бурштин власними транспортними засобами за посередництвом своїх-же купців щонайменше до Егейдіє Цей шлях сабатинівсько-білогрудівським племенам (сколотам?) був добре знаний ще з часу запровадження культових процесій із гіпербореїськими Дарами на о. Делос.

¹⁷ Західний кордон сколотського (“скіфського” за Геродотом) об'єднання проходив по річці Тіарант – лівої притоки Дунаю, тобто, значно західніше сьогоденного Бухареста і тих “скіфоїдних” груп, які зазвичай локалізують в Карпатському регіоні. А про величину цих найбільш висунутих до заходу підконтрольних сколотам земель, свідчить те, що між ріками Тіарант і Пората (Пірет, з яким ототожнюють ріку Прут), іонійський історик вказує ще три річки Апар, Напаріс і Ордесс (остання, як припускають, є сучасною р. Арджеш, що протікає західніше Серета). Однак, незважаючи на прямі свідчення Геродота про те, що ці притоки Істра протікали по “скіфській” (сколотській) землі, радянські і донедавна більшість російських й українських вчених мовчки і ніяк не коментуючи обходили це “незручне” місце у Геродота. Річ у тім, що так розширені на захід межі “скіфського” квадрату, які включали значну частину Карпат, передбачало-б, по-ідеї, присутність кочового іраномовного компоненту в типово гірській місцевості. Досі цей віртуальний кочовий компонент в межиріччі лівих (“скіфських” за Геродотом) приток Істру не знайдений. Зате, саме тут відомі пам'ятки трансільванської групи, появу якої В. Васильєв пов'язує переселенням якоїсь частини населення з Правобережного Лісостепу, тобто з основної території розселення сколотів. Ось тому про тетрагон Геродота (IV), слід говорити, що він є т. зв. сколотським квадратом, а не скіфським.

¹⁸ За кількістю бурштинових виробів Гордіївський могильник не має аналогів серед пам'яток Старого Світу [Клочко, 1996, с. 130]. Дві бурштинові намистинки з Гордіївського могильника виготовлені з симентиту, тобто мають сицилійське походження [Шумова, 2005, с. 233].

¹⁹ Тут слід уточнити, що критяни почали використовувати бурштин лише в пізньомінойський – III період, тобто після 1400 року до нар. Хр. [Strong, p. 19; Блаватская, 1976, с. 93].

Отже, підсумовуючи вищенаведений матеріал, робимо три основних висновки, а саме: по-перше, зважаючи на територіальне поширення клепанних посудин на конічному піддоні на кшталт казанів та металевих дволезих сокир, їх продукування і побутування відбувалося в основному в межах сабатинівсько-білогрудівського блоку культур (в тому числі на східній периферії поширення пам'яток прото- та ранньовисоцького типу). По-друге, тогочасний іконографічний матеріал із добре датованих пам'яток Східного Середземномор'я, зокрема, егейського-анатолійського регіону, дає підстави припускати винятково культове призначення клепанних “казанів” на конічному піддоні і металевих дволезих сокир. Зв'язки автохтонних культів із, здавалось-би, надто віддаленими в т. ч. острівними районами Мікенської Греції та Анатолії (пізньохетська держава Меліса), не мусить насторожувати: такий-же вектор зв'язків демонструє нам і аналіз зольників сабатинівсько-білогрудівської спільноти, генезис яких, як тепер припускають, слід шукати у сфері взаємодій із крито-мікенським світом [Русяева, 2005; 2005 а, с. 61]. По-третє, одна з найменш вивчених до останнього часу культових церемоній Стародавньої Європи – слідування гіперборейських Дарів на о. Делос, яка починалась, як припускає більшість вчених, в Ексампеї, тобто в лісостеповій частині Південного Побужжя (Східне Поділля та суміжні райони) є значно давнішою, ніж це уявлялось донедавна, і цілком пов'язана з проблематикою релігійного життя пізньобронзового періоду.

Підсумовуючи викладене, можемо припустити, що не пізніше другої чверті II тис. до нар. Хр. у Буго-Дністровському межиріччі на базі постбабинських (?) пам'яток формується компактне за територією нове етно-культурне явище, яке в археологічній літературі прийнято розділяти на дві окремі культури: сабатинівську і білогрудівську.²⁰ Свого роду “становим хребтом” цього нового суспільного утворення і, перше за все, як би ми сьогодні сказали: його головним економічним проектом могла бути експлуатація чи не найважливішого – східного відгалуження т. зв. Бурштинового Шляху, і в першу чергу для транспортування цінного прибалтійського мінералу – бурштину в країни Середземномор'я. Цей східний відтинок Шляху проходив найбільш зручним для сухопутних комунікацій маршрутом – вододілом Подільської височини. Цим маршрутом – із верхів'їв Західного Бугу, далі – Поділлям з виходом на причорноморську низовину і Нижнє Подунав'я, балтійський бурштин за посередництва сабатинівсько-білогрудівсько-ранньовисоцької культурно-історичної спільноти (далі – Спільноти), потрапляв на ринки збуту в егейсько-анатолійському регіоні. Кінцевими пунктами цього торгівельного Бурштинового Шляху могли бути, на думку В. Ключка, острови Родос, Кіпр і Крит [Ключко, 1996, с. 130–131].²¹

На ранньому етапі розвитку Спільноти, який співпадає з кінцем середнього – початком пізнього періоду епохи бронзи, носії новоутвореного соціоорганізму почали максимально використовувати дуже вигідне географічне положення підконтрольної їм території, яка, як можна припустити із картографування близьких за характером пам'яток, простягалась від Нижнього Подунав'я на заході до Середнього й Нижнього Подніпров'я на сході, і від причорноморської акваторії на півдні до заходу Подільської височини й Розточчя на північному заході. Вже напередодні XVII–XI ст. до нар. Хр. на Середньому Побужжі з'являються багаті підкурганні поховання, наприклад, Гордіївського могильника, які включають велику кількість виробів із золота, бронзи, бурштину (курган № 11; курган № 16 та ін.). В той-же час у Нижньому Придністров'ї з'являються не менш багаті комплекси на кшталт Бессарабського (Бородинського) скарбу, про що вже була мова вище. Цікаво, що на Верхньому

²⁰ У зв'язку з виявленням на території висоцької культури схожих пам'яток постало питання про включення останніх у таксон вищого порядку, який у 2005 році виділено у висоцько-білогрудівську культурно-історичну спільність [Бандрівський, 2005, с. 24]. Хоча питання про відношення до пам'яток цієї спільності значно багатшої на старожитності того часу сабатинівської культури (а головне – чи можна вказані три культури об'єднувати в одну культурно-історичну спільність), потребує окремого висвітлення, однак на сьогоднішньому етапі досліджень правомірність такого об'єднання видається достатньо обґрунтованим.

²¹ Саме цим буго-дністровським маршрутом через Поділля прибалтійський бурштин значно легшим шляхом, а отже – швидше досягав егейсько-анатолійського регіону, аніж довшим і більш важко прохідним й звивистим центральноєвропейським маршрутом (через Західні Карпати, Верхнє Подунав'я, Балканські гори й гористий Пелопонес).

Подністров'ї й прилеглій частині Волинської височини багаті підкурғанні поховання, які супроводжуються золотими виробами й предметами металевого озброєння, так само з'являються не пізніше XVI ст. до нар. Хр. (наприклад, курган II в Івані з розкопок І. Свєшнікова, курган 6 в Комарові). Поява цих елітних захоронень на заході Правобережного Степу й Лісостепу свідчить не лише про значне соціальне розшарування, яке ніби раптово відбулося у місцевих спільнотах (і яке, крім того, не має аналогів у пам'ятках цієї території у попередній час), але й про виокремлення військової або ж аристократичної (перших династій?) верхівки. Слід особливо наголосити, що східніше Дніпра, скажімо на Лівобережжі та в Приазов'ї (тобто, за межами поширення пам'яток сабатинівської та споріднених з нею культур) пам'яток, які б за багатством і різноманітністю інвентаря були схожі до вищеописаних, досі не виявлено.

На середньому етапі розвитку Спільності, який датуємо з кінця XVI–XV ст. до нар. Хр., сягає апогею її внутрішній розвиток, для якого максимально використовуються зовнішньоекономічні контакти, започатковуються релігійні процесії з південного бузького Ексампею в пізньомінойське середовище (гіпербореїські Дари на о. Делос, про які розповідає Геродот – IV, 33). З огляду на безсумнівно місцеве виробництво дволезих сокир із Щетківського скарбу слід, мабуть, визнати за слушне припущення А. Гардінга [1975, р. 200; Черняков, 1984, с. 35] про те, що аналогічні за формою двогострі сокири егейського типу можуть презентувати залишки діяльності мінойсько-мікенських торгово-ремісничих колоній.²² Ми не бачимо нічого неможливого в тому, що східносередземноморські металурги могли з'явитися в Придністров'ї та на Південному Бузі в якості військовополонених або ж бути запрошеними місцевими володарями.

Те, що саме на землях сьогоденішньої Правобережної України (причому, як степової, так і лісостепової її частин) саме з цього часу з'явилася досить значна кількість клепаніх “казанів”, видозмінився поховальний обряд, а також поширився звичай насипати зольники, свідчить про поважні зміни, які торкнулися різних сфер тогочасного життя. Наприклад, в лісостеповій зоні Південного Побужжя й прилеглої частини Придніпровської височини, не пізніше XV ст. до нар. Хр. було налагоджено діяльність відмінного від красномаяцького (але – в основному синхронного з ним) місцевого металургійно-обробного осередку. Останній, на відміну від металообробників Красного Маяка, продукував клепані “казани” класичної тюльпаноподібної форми (Тараша, Поділля, Антоніни), які невідомі за межами Правобережного Лісостепу і форма яких була найбільш типовою для керамічного посуду білогрудівської і ранньовисоцької культур.

І, тепер одне з найважливіших питань: що послужило причиною такої ніби раптової появи на історичній карті Центрально-Східної Європи в другій – третій чвертях II тис. до нар. Хр. такого яскравого й потужного етнополітичного утворення, якою постає перед нами сабатинівсько-білогрудівська (і ранньовисоцька ?) спільність? Які фактори при цьому могли відігравати вирішальну роль?

Почнемо з того, що ще у Геродота (IV, 99) знаходимо дещо туманні згадки про одну дуже цікаву місцевість, яку галікарнаський історик називає Старою (Прадавньою) Скіфією і яка починалась відразу за Істром та простягалась до Керкінітиди, тобто на землях, які в пізній період епохи бронзи були щільно заселені носіями сабатинівської культури. Те, що ця Прадавня Скіфія не мала жодного стосунку до іраномовних номадів, свідчить хоча б те, що геродотові царські скіфи чомусь проживають за сотні кілометрів східніше від Прадавньої Скіфії – за Дніпром в Призов'ї. Очевидно, правий О. Трубачов, який саме у Геродотовій Прадавній Скіфії вбачає назву території (на його думку, вона могла називатися *san-aria*, тобто “старі арії” від давньоінд. *sana* – “старий”, “прадавній” [Trubacev, 1979, р. 906], на якій ще

²² Про ймовірність існування в Нижньому Подністров'ї колоній, які були засновані вихідцями із Середземномор'я свідчить, хоча-б, все ще малодосліджений пасаж у Аммана Марцелліна (XXII, 8, 40–41), який поруч з Ахіловим Бігом називає “...місто Тир, фінікійську колонію, яку зрошують води Тіраса” [Кукліна, 1985, с. 63].

проживала група індо-арійських племен після відомого відходу частини їх одноплемінників на південний схід [Трубачев, 1979, № 4, с. 33].

Зважаючи на те, що на території Прадавньої Скіфії Геродота сконцентровані чи не найбільш виразні сабатинівські старожитності як от: підкурғанне захоронення в Борисівці, золота чаша з Крижовліна, Бессарабський (Бородинський) “скарб”, орнаментоване вістря списа з Цюрупинська та щонайменше п’ять клепаних “казанів” (а в культурі, яка передувала носіям цих пам’яток на даній території в середній період епохи бронзи навіть подібних за рівнем престижності предметів невідомо) можемо зробити припущення про те, що тут могло мати місце прибуття чи, радше, повернення з Егеїди або малої Азії спорідненої за генезисом протоанатолійської або ж ранньоіранської групи населення. Останнє, як відомо, саме з Українського Причорномор’я переселилось в егейсько-анатолійський регіон [Makkaý, 2000, map.; 2003, s. 59, fig. 8]. В самоназві якоїсь частини цього населення (приміром, військової аристократії) міг бути корінь “тірс” або “тірас”. Від цього етнонімікону й могла одержати свою назву ріка Тірас. Заслугує на особливу увагу те, що назву Тірас знаходимо на початку Святого Письма, де в так званій “Таблиці Народів” розповідається про синів Ноя і серед них – про Яфета, який, окрім своїх нащадків Гомера, Магота, Мадая, Йавана, Табала і Мешеха, мав також сина Тіраса [Біблія, Кн. Буття X, 1–3].²³

І. Кукліна понад два десятиліття тому чи не першою в радянській історичній науці звернула увагу на цей, на перший погляд, дивний збіг назви найбільшої на Правобережній Україні ріки Дністра – Тіраса з біблійним Тірасом.²⁴ Дослідниця вказала, що ім’я останнього, можливо, відповідає імені одного з “народів моря” – Tursha, які разом з Shekelesh, Sherden, Equesth напали на Єгипет при фараонові Мернепті (1213–1203 рр. до нар. Хр), але були відкинуті і понесли втрати в живій силі, що зафіксовано в переможних написах цього володаря [Donadoni, 1965, s. 302–303]. А. Ніббі відносить найбільш раннє свідчення про напад “народів моря” до часу близько 1230 р. [Nibbi, 1975, s. 102; Яйленко, 1990, с. 123–124]. На думку більшості дослідників Tursha єгипецьких джерел відповідає тірренам [Яйленко, 1990, с. 124] чи тірсенам [Куклина, 1985, с. 62] класичних авторів.

З огляду на те, що аналогічний за звучанням корінь “тірс” присутній на території вищезгаданої Прадавньої Скіфії не лише в назві ріки Тірас, але й в імені володаря Ідантирс та в етноніміконі агатирс маємо підстави припускати, що поява цих назв в Правобережному Подніпров’ї була якимось чином пов’язана з подіями, які відбувалися в пізній період епохи бронзи в егейсько-анатолійському регіоні.²⁵

Із результатів проведених на сьогодні досліджень виходить – якщо окремі вихідці з тогочасного населення Правобережної України й приймали участь у навалі “народів моря” то, основуючись на останніх абсолютних датах, відбуватися це могло не в часі тривання

²³ В цих документах зазначається, наприклад, що такі “народи моря” як акайваша (так єгиптяни іменували ахейців – творців мікенської культури) разом з турша (Tursha) і місцевими лівійцями грабували міста в Нижньому Єгипті. В Дельті біля міста Пер-Іру обидві армії зіткнулися. В шестигординній кровопролитній битві єгиптянам вдалося розгромити лівійців та їх союзників – представників “народів моря”. Єгипецькі хроніки сповіщають, що серед “народів моря” найбільші втрати понесли акайваша і турша – вбито 1213 чоловіка і 722 чоловіка відповідно (для порівняння: інші представники “народів моря”, такі як шардана, шакалуша і луку усі разом залишили на полі бою близько 450 чоловік). Причому, єгиптяни підрахунок вбитих вели дещо моторошним, однак надійним способом: у лівійців відрубували фалоси, а у “народів моря” – руки. Обидві групи цих трофеїв були представлені фараонові Мернепті [Сафронов, Журавлев, 2005, с. 154].

²⁴ Е. Ділл вважає, що корінь Тіра – малоазійського походження [Diehl, 1939, s. 347; Куклина, 1985, с. 63]. В хетських документах збереглась назва західномалоазійського міста Таруіса [Сафронов, Журавлев, 2005, с. 153].

²⁵ Окремого опрацювання потребує не лише питання, чи імена Тірас, Ідантирс, Агатирс мають причетність до назв Турша і Тірсенів давніх письмових джерел, але й чи вищеназвані імена мають якийсь стосунок до таких островів Кикладського архіпелагу, як о. Тіра та о. Тірасія, які близько 1500 рр. до нар. Хр. зазнали потужного катаклізму, що спричинило грандіозні за масштабами етно-культурні переміщення в Егейському регіоні та в прилеглих областях. Нагадаємо, що власне до одного з найвідоміших (за своєю релігійною значимістю) в Античному Світі островів – Делоса щороку з Південного Побужжя відправлялися ритуальні процесії гіпербореїв. І, більше того, власне агатирси названі Вергілієм в IV пісні “Енеїди” як такі, що приймають безпосередню участь в культі Аполлона на Делосі [Колосовская, 1982, с. 56–57].

сабатинівської культури, як це припускають сьогодні І. Черняков [Черняков, 1984, с. 34–42] та В. Клочко [Клочко, 1990, с. 10–17], а вже у післясабатинівський, тобто ранньобілозірський час (а для лісостепової території Правобережжя – пізньобілогрудівсько-ранньочорноліський).

Можливо, саме участю військовиків за межами своїх етнічних територій й може бути пояснена різюча зміна майже у всіх сферах тогочасного життя, яку так наочно демонструє нам у постсабатинівський час білозірська культура. Саме XIII–XII ст. до нар. Хр., тобто активним періодом діяльності “народів моря”, датуються бронзові черешкові вістря стріл з опущеними донизу жальцями, які відомі у культурах: пізньосабатинівській (Новоселицький зольник – 1 екз.), білозірській (Суворове – 2 екз.; Старі Буюкали – 1 екз.), білогрудівській (Гордіївка, курган № 34 – 1 екз.) та Висоцькій (Гончарівка, могильник – 1 екз., Петриків, могильник, пох. № 56 – 1 екз., Вороців – 1 екз.). У Центральній Європі подібної форми бронзові черешкові вістря із жальцями з’явилися на пам’ятках ранньої ступені уранових полів – BrD [Jockenhovel, 1971, taf. 57, d-4]. Проте основним районом побутування стріл з такими вістрями вважається Східне Середземномор’я. Приміром, у Сирії бронзові наконечники стріл черешкового типу з під трикутною формою пера та жальцями з’явилися десь близько 1200 рр. до нар. Хр. [Медведская, 1980, с. 23–27]. Особливо велика кількість майже ідентичних до висоцьких бронзових черешкових стріл з жальцями, відома з низки пам’яток Егейського басейну. Так, шість майже тотожної форми бронзових наконечників стріл походить з гробниці III Просимни неподалік Мікен [Avila, 1983, s. 105–106, taf. 27, № 716 – 723/C]. Загалом, використання бронзових черешкових наконечників класу 2-а, до яких А. Авіла зараховує також і вістря Просимни III, відбувалося впродовж періодів від SHA-I до SHA-III-е включно [Avila, 1983, s. 105–106].

Заслугує на окреме вивчення й той аспект порушеної проблеми, чому померлих, яких захоронювали у ґрунтових могилах, носії ранньовисоцької й білозірської культур укладали однаково – головами до півдня, з тою різницею, що носії Білозірки надавали тілам своїх мерців скорченого положення, а височани – випростаного.

Отож, констатуємо, що на Правобережній Україні, точніше в Буго-Дністровському регіоні та в прилеглий акваторії Причорномор’я в пізній період епохи бронзи потужно пульсувала цивілізація, яка мала тісні торгівельні, релігійні, можливо, й політичні стосунки з низкою сусідніх протодержавних утворень і ранньокласових держав. Одним з основних джерел економічного зростання новоутвореного соціоорганізму були посередницькі послуги у транспортуванні у Східне Середземномор’я прибалтійського бурштину: з верхів’їв Дністра, через Поділля з виходом на причорноморську низовину й Нижнє Подунав’я. Особливо тісні взаємини налагодились з низкою центрів в егейсько-анатолійському регіоні (і в першу чергу – з мінойським, а згодом – мікенським середовищем), які були спричинені ще не вповні зрозумілими релігійно-процесійними й ритуально-обрядовими зв’язками. Наприклад, не пізніше XV ст. до нар. Хр. встановилися взаємозв’язки між культовим центром в Південному Побужжі (Ексампей) та визначним для усього мікенського світу релігійним осередком на о. Делос, що на Кикладському архіпелазі (маються на увазі Дари гіпербореїв, шлях яких починався в лісостеповій зоні Південного Побужжя). Свідченням релігійно-обрядових контактів слід вважати й місцеве налагодження продукування виробів, які, скоріш за все, мали виключно культове призначення (клепані “казани”, дволезі сокири). Зрештою, якщо вищезгадані Tursha і Tiras східносередземноморських письмових джерел таки мають певне відношення до походження місцевих назв Тірас, Агатирс, Ідантис, які засвідчені Геродотом та іншими античними авторами на території Прадавньої Скіфії, то це однозначно може свідчити про входження даного регіону (щонайпізніше з пізнього періоду епохи бронзи) в орбіту тогочасних цивілізаційних процесів. І маршрут слідування гіпербореївських Дарів на о. Делос – одне з найкращих тому підтверджень. Хоча б тому, що культ гіпербореївських дів не переривався на Делосі навіть в період так званих “темних віків”, тобто в XII–VIII ст. до нар. Хр. [Колосовская, 1982, с. 67]. А це, в свою чергу свідчить, про особливе значення, яке надавали цим релігійним процесіям із, здавалось-би, далекої “варварської периферії” в Ахейській Греції.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський М. С.

- 1989 Про “поганські камені” в Карпатах // Археологія. – К. – № 3. – С. 109–116. – Рис. 1–4.
- 1990 Петроглифы Карпат и их место в наскальном искусстве Центральной и Юго-Восточной Европы // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. – М. – С. 44–46.
- 1990а Наскальные изображения гальштатского периода в Карпато-Балканском регионе // VII-е Филлиппопольские чтения Фракийской культуры. – Пловдив. – С. 5–6.
- 1991 Гальштатські пам’ятки в околицях Урича // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 1. – С. 14–16.
- 1994 Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. – Львів. – 163 с.
- 1995 Місце петрогліфів Урича в наскальному мистецтві Карпато-Балканського регіону // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Тези доп. та повід. науков. конф. – Львів. – С. 7–10.
- 1997 Урицьке святилище: крок до пізнання // Сколівщина. – Львів. – С. 20–24.
- 1997а Етнокультурна ситуація у північно-східних Карпатах у період раннього заліза // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів. – С. 145–162.
- 2002 Могильник в Петрикові в контексті поховального обряду висоцької культури. – Львів. – 281 с.
- 2005 Висоцька культура та її східні зв’язки // На пошану Софії Станіславівни Березанської (збірка наукових праць). – К. – С. 241–252.
- 2006 Північно-західна периферія культурного кола Бабино: спостереження за хронологією та поховальним обрядом // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів. – Кн. 1. – С. 8–21.

Бандрівський М. С., Крушельницька Л. І.

- 2003 Про час появи швидкісних одноосових транспортних засобів культового (та бойового-?) призначення на заході Українського Лісостепу // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної наукової конференції. – Львів. – Кн. I. – С. 18–26.

Бартошек А.

- 1991 Златообильные Микены. – М. – 352 с.

Блаватская Т. В.

- 1976 Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура. – М. – 172 с.

Богаевский Б. Л.

- 1924 Крит и Микены. – Ленинград. – 211 с.

Бочкарев В. С.

- 1972 Кіммерійські казани // Археологія. – К. – № 5. – С. 63–68.

Березанська С. С., Отрощенко В. В.

- 1997 Бронзовий вік // Давня історія України. – Т. 1. – Первісне суспільство. – К. – 558 с.

Березанська С. С., Лобай Б. І.

- 1994 Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка // Археологія. – № 4. – С. 148–153.

Варга Д.

- 1985 Древний Восток. – Будапешт. – С. 5–165.

Гарни О. Р.

- 2002 Хетты. – М. – 267 с.

Гершкович Я.

- 1986 Новые данные о металлических псалях сабадиновской культуры Северного Причерноморья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк.

Гошко Т.

- 2005 Два бронзові вироби з фондів Національного музею історії України // На пошану Софії Станіславівни Березанської (збірка наукових праць). – К. – С. 235–240.

Дзис-Райко Г. А., Черняков И. Т.

- 1981 Золотая чаша вылчетрыновского типа из Северо-Западного Причерноморья // СА. – М. – № 1. – С. 151–162.

Кривцова-Гракова О. А.

- 1955 Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней Бронзы // МИА. – М. – № 46.

Литвиненко Р.

- 2005 До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // Археологія. – № 4.

Крушельницька Л. І.

- 1985 Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К.

Клочко В.

- 1996 Новые аспекты связей Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в позднем бронзовом веке // Мир Ольвии. Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения Л. М. Славина. – К. – С. 129–131.
- 2006 Озброєння та військова справа давнього населення України. – К.

Коттерилл Г. Б.

- 2006 Древняя Греция. Мифы и история. – М. – 636 с.

Колосовская Ю. К.

- 1982 Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // Вестник древней истории. – М. – № 4 – С. 47–69.

Мурзакевич Н. Н.

- 1856 Древности, открытые в Херсонской губернии // Записки Одесского общества любителей древности. – № 3. – С. 567–570.

Нечитайло А. П.

- 1975 Про одне з найдавніших кіммерійських поховань // Археологія. – № 15.

Отрощенко В.

- 2001 Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К. – 284 с.

Петриненко О. М., Шрамко Б. А., Солнцев Л. О., Фомін Л. Д.

- 1970 Походження і техніка лиття бронзових казанів раннього залізного віку // Нариси з історії природознавства і техніки. – К. – Вип. 12. – С. 67–78.

Пеннер С.

- 2004 Щитковые псалии из Микен и их северо-восточные аналоги // Археологический альманах. Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности. – Донецк. – № 15. – С. 82–91.

Рыбаков Б. А.

- 1979 Геродотова Скифия. – М. – 246 с.

Русяева А. С.

- 2005 Давньогрецькі примітивні зольні вівтарі Північного Причорномор'я // Археологія. – К. – № 4. – С. 53–63.

Сафронов А., Журавлёв А.

- 2005 “Воины великой зелени” // Золотой блеск эпохи. – М. – С. 154.

Свєшников И. К.

- 1968 О символике вещей Михалковских кладов // СА. – № 1. – С. 10–26.

Тереножкин О.

- 1976 Киммерийцы. – К. – 221 с.

Тейлор У.

- 2003 Микенцы. – М. – 235 с.

Тоцев Г. Н., Черняков И. Т.

- 1986 Культовые зольники сабадиновской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К. – С. 115–138.

Тураев Б. А.

2002 История Древнего Востока. – Минск. – 749 с.

Черных Е. Н.

1976 Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М. – 302 с.

1978 Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София. – 385 с.

Черняков И. Т.

1984 Связи сабатовских племён Северо-Западного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье (Материалы по археологии). Сборник научных трудов. – К. – С. 34–42.

1985 Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. – К. – 169 с.

Чмихов М. О., Черняков И. Т.

1988 Хронологія археологічних пам'яток епохи міді – бронзи на території України. – К. – 179 с.

Журавлев Д.

2005 В краю Минотавра // Золотой блеск эпохи. – М. – С. 94–119.

Шрамко Б.

1983 Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – № 23. – С. 73–92.

Шовкопляс І. Г.

1954 Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. – К. – Т. IX. – С. 104.

Шумова В. О.

2005 Про обрядово-поховальний бурштин з некрополю на Південному Бузі // На пошану Софії Станіславівни Бережанської (збірка наукових праць). – К. – С. 231–234.

Яйленко В. П.

1990 Архаическая Греция и Ближний Восток. – М. – С. 123–124.

Antoniewicz W.

1928 Archeologia Polski. – Warszawa.

Avila A.

1983 Bronzene Lanzen und Preilspitzen der griechischen Spätbronzezeit // Prähistorische Bronzefunde. – München. – Bd. I. – Abb. V. – S. 101–132.

Berezanskaja S., Klochko V.

1998 Das Graberfeld vom Hordeevka. – Rahden/West – 87 s. – 83 taf.

Boroffka N., Sava E.

1998 Zu den steinernen “Zeptern/Stossel-Zeptern”, “Miniatursaulen und “Phalii” der Bronzezeit Eurasiens // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. – Berlin. – Band 30. – S. 17–113.

Bruneau Ph.

1970 Recherches sur les cultes de Délos à l'époque imperiale. – Paris. – P. 19–22, 26–32.

Metzner-Nebelsick Carola.

1994 Die früheisenzeitliche Tensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa // Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie. – Bonn. – Band. 1. – S. 349–383.

Diehl E.

1939 Zur Topographie des Bosporänischen Reiches // VII Intern.Kongress für Archäologie. – Berlin. – S. 341–359.

Donadoni S.

1965 Itestiegiziani sui “popoli del mare” // Revista isrorica italiana. – № 77. – S. 302–303.

Gallet de Santerre H.

1958 Délos primitive et archaïque. – Paris. – P. 5–291.

Evans A.

1928 The Palace of Minos at Knossos. – London. – Vol. II (part I–II). – 707.

Harding A.

- 1975 Mykenaeen Greece and Europe: the evidens of the bronze tools and implements. // Proceedings of the Prehistoric Society. 41. – S. 183–202.

Irimia M.

- 1970 Das mykenische Bronzeschwert aus Medgidia // Dacia. – T. XIV. – P. 389–395.

Jockenhovel A.

- 1971 Die Rasierrmesser in Mitteleuropa (Sueddshland, Tschechoslowakei, Osterreich, Schweiz) // Prähistorische Bronzefunde. – München. – Bd. I. – Abb. VIII. – S. 3–282.

Kemenczei T.

- 1995 Zu früheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken // Handel, Tausch und Verkehr im Bronze – und früheisenzeitlichen Südosteuropa. – München–Berlin. – S. 331–348.

Makkay J.

- 2000 The early Mycenaean rulers and the contemporary Early Iranians of the Noktheast. – Budapest. – P. 7–84.
2003 Origins of the Proto-Greeks and Proto-Anatolians from a common perspective. – Budapest.– P.7–104.

Mylonas G.

- 1958 Aghios Kosmas. – Princeton. – N. 58. – P. 129.

Nibbi A.

- 1975 The Sea Peoples and Egypt. – Park Ridge (New Jersey). – 102 p.

Strong D.

- 1966 Catalogue of the Carved Amber in the Departament of Greek and Roman Antiguities. – London. – 346 p.

Penner S.

- 2004 Die Wangenscheiben aus Mykene und ihre nordöstlichen Beziehungen // Археологический альманах. – Донецк. – № 15. – С. 62–81.

Oancea A.

- 1976 Branches de moks an cops en forme de disgue // Traco-Daciča. – P. 59–75.

Popko M.

- 1980 Religie starożytnej Anatolii. – Warszawa.

Tallgren A.

- 1926 La pontide prescythique apres L'introduction des metaux // Eurasia Sepentrionalis Antiqua. – Helsinki. – T. II.

Terenzkin A.

- 1962 Die Bronzekessel der Odessaer Museums // Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien. – Wien. – T. XCII. – S. 273–277.

Tréhean J.

- 1953 La kéalité historique des offrandes hyperboréennes. // Studies presented to D. M. Robinson. – Saint-Louis. – T. II. – P. 761–765.

Trubačev A.

- 1979 Ein Fall der Typologie: das Problem der alten Arier und die arische Trennung // Festschrift for O.Szemerényi on the his 65 th Dirthday. (Ed. By B.Brogyanyi). – Amsterdam.– S. 899–907.

Wankel H.

- 1882 Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit. – Wien. – 404 p.

Węgrynowicz T.

- 2001 Kocioł z Podola // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa. – S. 31–46.

RIVETED “POTS” AND TWO-EDGED AXES: ABOUT SOURCES OF RELIGION IN THE WEST
OF UKRAINIAN FOREST-STEPPE DURING LATE PERIOD OF THE BRONZE AGE

Metallic artifacts from late period of the Bronze Age from Right-Bank Ukraine – riveted “pots” and two-edged axes are analyzed in the paper. These two categories of material objects were used for religious rituals. The origin of such rituals is connected with Aegean-Anatolian region. The author does not agree with I Cherniakova and V. Klochko. He considers that in migration of “people of Sea” participated not only tribes of Steppe zone of Ukraine but also bearers of Bilohrudivka and Early Wysots’ke cultures.